

16+

ISSN 0235 - 0173

Самур

5/2021

сентябрь - октябрь

Самур

**Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал**

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал. Выходит 6 раз в год.

Учредитель:

Министерство информации и печати
Республики Дагестан

1952-йисалай акъатзава.

Издається с 1952 года.

5

2021

сентябрь - октябрь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских лите-
ратурных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

КЪИЛЕР

РЕДАКТОРДИН ГАФ

Абдуселим ИСМАИЛОВ. Къиметсуз
къиметлувилер.....3

ГЫКАЯТ

Арбен КЪАРДАШ. ВачIе-хваяр. *Роман-
дай кыле*.....6

ШИИРАТ

Шагъвелед ХЪАРТАСВИ. Цавар-чилер,
гана тур заз гайиди... *Шиирар*.....42

ГЫКАЯТ

«Самурда» сифте яз.....51
Азедин ЭСЕТОВ. *Херни дарман, Квак...*
Куьруь гыкаяяр.....52
Намик ФЕРЗАЛИЕВ. Капашдив къаз
тахъай гуьлле. *Новелла*.....62

ТАМАШИЯТ

Абдуселим ИСМАИЛОВ. Хуьруьнбур.
Пуд пердедикай, муьжуьд шикилдикай
ибарат лиродрама.....68

РУХУН АЛИДИН 250 ЙИС.

РУХУН Али. Регъуьхъбан. Гургъагур.
Фена. Квахъай. Къирскъара. Марал. *Ши-
рар*.....88

ИЛИМ ВА КУЛЬТУРА

Гъулангерек ИБРАГЪИМОВА. Къил
хкаж, Арбен! *Макъала*.....92

РУКОВОДИТЕЛЬ -
КЪИЛИН РЕДАКТОР
Мурад Мегьемедович
АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАВАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:

КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
А. КЪАРДАШ
Х. ХАМЕТОВА

Выход в свет 22.10. 2021 г.
Тираж 289 экз
Печать офсетная
Бумага офсетная
Формат 70 х108 1/16
Усл.печ. л. 8,4 Усл. изд. л. 8,7
Заказ № 1114
Цена свободная.

Типография: ООО «Издательство «Лотос»
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Петра I, 61

Компьютердал верстка
авурди **Ф. ГЪАЖИЕВ** .

Чи телефонар:
Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Электронный адрес:
ismailov.abduselim@yandex.ru

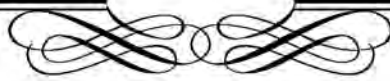
Регистрационный номер: серия ПИ №ТУ05-00414 выдан
Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан от
22.04. 2019 г.

Редакция и издатель: Государственное бюд-
жетное учреждение Республики Дагестан “Редак-
ция республиканских литературных журналов “Со-
коленок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367000, РД,
г. Махачкала, ул. Даниялова 55.

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад
тахъун мумкин я. Макъалайрин, абура гъизвай де-
лилрин дуъзвилини патахъай жаваб авторри чпи гуда.
“Самур” журналдиз акъатай материалар печатдин
маса органра чап хъийидайла, журналдин тIвар къун
чарасуз я.

Редакторгун гаф

Абдуселим ИСМАИЛОВ

КЪИМЕТСУЗ КЪИМЕТЛУВИЛЕР

Алай вахтунда чIалара мягкемдиз чка къунвай ва мукъвал-мукъвал телевизоррин экранрилай ван къвезвай, газетринни журналрин макъалайрай кIелзавай са къадар ибараяр ава. Къачун «ценности», яни «къиметлувилер» гаф квай ибараяр: «Европадин къиметлувилер», «милли къиметлувилер», «диндин къиметлувилер». Фикир гайила, метлеб авай ибараяр я. Къиметлувилер аваз хъсан я. Хуъз хъайитIа, мадни.

Са тIимил агъуз эвичIайтIа, къиметлувилер гъар са халкъдихъ, и ва я маса еридал уьмуър тухузвай ва чпихъ мукъвавилер авай са шумуд халкъдихъ санал чпинбур авайдини ачух жеда. Месела, Кеферпатан Кавказдин, къилди Дагъустандин халкъарихъ хъиз. Мадни агъуз эвичIайтIа, ихътин къиметлувилер къилдин хуърерин жемятрихъ, тухумрихъ ва хзанрихъ авайдини аквада. Асул гъисабдай абурун гъар садан марифатдин рекъерни жигъирар кутурбурни ва виликди тухузвайбурни агъур йисарин уьмуърри ва тежрибади чеб чпелай арадиз гъанвай гъа къиметлувилер я.

Амма са кар ава – а къиметлувилер аквадайбур, тIуб эцигна къалуриз жедайбур туш. Абур я ава, я авач. Я хуъзва, я хуъзвач. Хъун-тахъунни, хуън-техуънни - им халкъдин, я туш уьлкведин вичин кар я. Масадавай адаз икI вучиз я, акI вучиз туш? – лугъуз тахъун герек я. Амма гъакI жезвани? Ваъ, гъелбетда. Дуьньядин тарих къияй-къилиз икI тежезвайдан шагъидвилерив ацIанва.

ЭгечIин динар сада садал илитIунилай. Аллагъ виридан къилел Сад я лугъузваз, дуьньядин халкъар пара иманриз муьтIуьгъ я. Къабулна, къабулай имандин къиметлувилер къиле тухузва, амма инсанриз секинвал гъузвач. Халис истисмардик хуъз, абурал девирдин дегивилерив,

-Аша хуьре тирни?- шад жезва аз.- Ханбиче Хаметова, Байрам Салимов, Нуратдин Юсупов ва зун хъанай куь хуьре. 1988-йисан июн-дин вацра.

- Ви рикIел гьикъван хъсан алапатIа аку-е.

- РикIелай алудиз жедай вахтар тирни абур?

-Амач, валлагъ, чан чIехиди, затIни амач. Са рикIиз кужумдай мани-динни шиирдин ван хквезмач. КIелунал рикI алай кас я зун, гилан тунIал шаирри чпи гудай вахтарни ава, жува пул гана къачудай вахтарни, амма кIелиз жедай са затI, рикI ацукъдай, гуьгъуьл шадардай са цIарни бенд ваз анай жагъич. Интернетни ахътинбурун ихтиярда гъатнава...

- Дерт жемир, чан стха,- тесилли гана за адаз.- Са камаллу касди лагъайвал, акI амукъначтIа, икIни амукъдач.

- Шаирни писатель, композиторни журналист акурла, гъиле цIийи ктаб гъатайла, гьикъван шад жедайди тир... Амукъзавач чяхъ къи-метлувилер...

- Анал вун гъахъ я,- хълагъна за,- чи къиметлувилер къиметсуз хъанва.

* * *

Чна бубайрин крарал

Хъийизмач дамах.

Чун бубайрин гафарин

Хъжезмач чIалахъ.

ЧIалар чизмач рахадай,

Хъийизмач фагъум.

Абурун уьмуьр жакъвадай

Авунва жакIум.

Чун бубайрин буржарик

Кумач жал накъан?

Сагъ са асир яржарик

Кутунва тапан.

Инкъилабар, дявеяр,

Гъалибвилин зур –

Вири туна мягъфеда,

Эгъуьнзава сур.

Чаз бубайрин хъелдикай

КичIезмач ерли.

Икъван зурба элдикай

Са регъбер ферли

Хкягъ тежез, суалрик

Акатнава чун,

Виляятдиз абдалрин

Акъатнава чун.

Чаз бубайрин ивиди

Хугузмач азаб:

Жеда лугъуз хъайиди

Туйкъуьнзава таб,

Ягъ-намусар дагъвийрин,

Адетар михъи

ИкI регъятдиз ягъийрив

ЧIуриз таз вири.

Чаз бубайри гъалалдач

Веледрин крар.

Эвледризни акъалтIдач

Залан тир парар...

Гъил къачу, за къадарсуз

Ийизва куьн перт –

Акъатзава хабарсуз

Винелди зи дерт...

Гьукаят

Арбен КЪАРДАШ,
Дагъустандин халкъдин шаир

ВАЧІЕ-ХВАЯР*
(Романдай кьилер)

7-кьил

Андреязни Песеназ за Московда мусурман пирерикай, ана жуваз акур жуьреба-жуьре вакъиайрикай ихтилатарнавай. Абурун рикӀел гъабур хтан-вайвилай ада дехънен хабарни кьуна жеди.

Зун мектебда чӀехи классра кӀелдайла, са гъилера а пирерал фенай.

Захъ а сеферда зи дуст Айсам галай, Балакъ халудин гада.

Йифен сятдин цӀудриз-цӀусадриз хьиз чун, Дагъдиз мусурман пирерал физвай са кӀеретӀ гадаярни рушар, хуьрай экъечӀнай. Чахъ чӀехибурни галай. Абур пирерал садакъаяр тухузвай хуьруьнвиар тир. Садакъаяр гуз кӀанзавай-бурухъ садакъаяр къачудай ксарни хьун тӀебии кар тир. ТахъайтӀа, тухуда вуна ви садакъа пирел – ам къачудай ксар авачиз амукъунни мумкин тир. Амма августдин вацра садакъа кӀандайбурукай ихътин кьитвал хьун мумкин тушир. ЯтӀани садакъа акъудзавайбуру игътиятвал хуьн яз хуьруьнвиар кӀвачинарун адет хъанвай.

Адет тирвал, садакъа яз, гарданра епер туна малар, юкъвалай цӀилер кутӀунна лапагар тухудай (икӀ лапагрин гарданар шуькӀуь тивилай ийизвай жеди) ва абур, гъа пирерин патав тукӀуна, як инсанриз пайдай. Ибурун винел фар, тӀунутӀар, ширин затӀар, емишарни алава яз гудай. Пирерал фейибур чантаяр ацӀана хкведай...

Чи хуьруьн кьилихъай чӀехи сув галай. Ам анжах са михьи векъ авай, кул-кусар, цацар, чиргъер авачир зурба тӀул тир. Анаг Ялгъуз яйлахдилай кефердихъ галай, вични чи колхоздин векъин чка тир. Адалай виниз Дагъдин этегар эгечӀзавай. Абур къвез-къвез тик жезвай чкаяр тир. Анайни винелди, пирер галайвал, гзаф жигъиар фенвай. Чи хуьруьн зурба суван кьилелай маса хуьрерай Дагъ галайвал къведай жигъиарни гзаф авай. Пирерал фидайла, ял ягъиз сифте акъваздай чка Ирид булахар тир. Инал рикӀивайни са жергеда

* Эвел виликан нумрайра

аваз ирид булах алай. Абур чилин къатарай къвезвай гъамга хъиз михи ва муркIадин ккIал хъиз къайи яд авай тIебии чешмеяр тир. Инсанри и булахрихъ гъардахъ вичин дадни ва жуъреба-жуъре тIалар-квалар дири хъийидай гъайбат ава лугъудай. Инал течибуруз цик сив хкIуна яд тахъун виликамаз меслятдай. АкI хъвайитIа пIузарар акъатда лугъудай – яд гъакъван къайиди тир. Гъавиляй яд къапуниз къачуна ва я нацIунай фитIиниз хъухъ лугъудай. Гъахътин махсус нацIар гвайбурни жадай.

Чи хуърйй пIирерал физвайбурузни, маса хуърерай къвезвайбурузни, халкъ-ди лугъудайвал, Рачи-рачар экъечIайла, яни Чехи диши сев ва ГъвечIи диши сев лугъудай гъетерин гапIалар цавал акъатайла, Ирид булахрив агакъдайвал атун адет хъанвай. Инал агакъайла, садбур са вил ахвар ийиз алахъдай, садбур са къас фу недай, ихтилатардай, къариб вакъиаяр рикIел хкидай, пIирерал физвайбурун къилел атай дуъшуъшрикай ва аламатрикай ахъайдай.

АцIай варз ва гъетер тежер къван екез ва мукъваллаз акваз, абурун экв гъатнавай вири дере жегъре экуънив ацIана жадай. Рахадайбур кисайла, япара Ирид булахдин ширширдин ван гъатдай. Гатун цIиг ятIани, ина, гъава къанвайди яз, цицIерин ван акъатдачир, абур югъ алукайла ва агъадавай сува рагъ гъатайла, уях жада лугъудай.

Чи кIеретI Ирид булахрив агакъайла, инал къунши хуърйй атанвай са кIеретIди ял акъадарзавай. Абурун арада Бакудай атанвай къве итимни авай. Абур лезгияр тушир.

Гъакимрал жадай костюмар алай, къуънерихъни багъа курткаяр вегъенвай (къецевайди гад тиртIани, дагъда мекъи жадайди абуруз чизвай), экъисай ру-фунар алай, сив ацIурна къизилдин сарар авай, къилел аскIан бухари бармакар алай, рахарла, чIун галаз, пIупI гваз рахадай, гъилерани яргъи теспягъар авай абур вири зияратчийрикай хкатна аквазвай. Абурув гъардав са ацIай, сад хътин зурба, къацу рангунин сумкани гвай. Сумкаяр, сивера картондин чарар туна, винелай тIарамдиз еперив кутIуннавай. Урусдалди бакувияр лап усалдиз рахазвай. Иналлайбуруз чпин чIал чидач лугъуз гъайифар чIугвазвайди къил галтатиз, «наш яззик пашэм ни знайте-э, ада?» лугъуналди къалурзавай. «А вы учите наш язык!» – чи виридан паталай жаваб ганай Айсама. «Наш яззик лушчи» – лагъана абурукай сада. «А наш язык – самый лучший!» – хълагънай Айсамани.

– Маладес! Ти смели лэзги малшик-э, – ширин ванцелди рахана къизилдин сарар авайди, вичихъ абур, а сарар, авайди къалуриз, вацран экуънал абурув цIарцIар гуз таз. – Очин хароши малшик-э.

Къизилдин сарар авай муъкуъдини, вуч ятIани, чпиз течидай Айсаман тарифариз эгечIна. Гъадани ам викIегъ, акъуллу гада я, чIехибуруз гъуърметар, куъмекар ийидай, сувабар къачун патал пIирерал физ кичIе тахъай лезги бала я лугъуз хъана.

«Яраб ибуру икI вучиз Айсаман тарифарзаватIа?», – фикиризни агакънач зун, ибуру зи тарифарни ийиз эгечIна. «Твуй друг тожи харуший малшик-э. Силни-э, умни-э...»

И тарифриз гъикI чун лайих хъайиди ятIа гъавурда такъунваз, зунни Айсам сад садаз килигна, къуънерни агажна. Амма дугъри дагъви гадаяр тир къван чун, чи рикIер чIехи шадвилилни ихтибардив ацIанай. Чна къведани сад хъиз фикирнай: «Баку хътин зурба шегъердай атанвай и халуяр адетдинбур туш, ибуруз гъим вуж ятIа хъсандиз аквазва, ибуру чакай лугъузвай гафар дуъзбур

я, ибуру чакай лугъузвай гафар кардалди къалур тавун, абуру чаз гайи къиметдай са хъсанвал тахъвун айиб я».

– Наш сумки тажули, джан балалар, – лагъана халуйрикай сада, чи рикIер ахъа хъанвайди къатIанваз. – Дилия нас тажули. Ми балшуй дядя, ви маладуй. Наш сердци балнуй, ваш сердце крепки. Вам наш сумка не тажули. Памагани делай нам. Ми вам кишмиш дам, рахат-лукум... Сичас сумка закрыт... Кагда пирдѐм на место, дам...

Кишмиш чаз вуч ятIа чидай, рахат-лукумдикай хабар авачир. Гъа гафунини чак руьгъ кутуна. Пширел инсанриз пайдай кишмишарни рахат-лукум гъикI ялдач вуна? Ихътин суваб гъилияй ахъайдани?

Къуна чна ибурун сумкаяр кIула. Ялнай дагъдиз къван, епери къуьнер атIуз. Са къадар рекъиз акъатайла, рехъ генани тикди хъайила, пелелай гъекъ михъиз, сада садаз килигиз, рикIяй жуван кIамашвал хиве къаз, зазни Айсамаз амукайди кхиле къван фин хъанай. Рекъин юкъвал сумкаяр гадаризни жезвачир: хиве къуна, гаф гана, гаф къулухъ къахчун айибни жезвай, ажувал хиве къунни. Винел акъудна, ван алаз я сумкайриз, я жуваз са себ-сив къван гузни чавай жезвачир: Дагъда харжаф гафар рахун гунагъ яз гъисабзавай.

Гъеле пIирерив агакъ тавунмаз, рекъе Гунагъар алцумдай къван гъалтзавай. Гъанал гена чи парни, жув гъар парцик акатунин дертни са къадар къезил хъанай.

Гунагъар алцумдай къван (адаз урусдалди «Грехомер» лугъудайбурни жедай) аламатдин са затI тир: зурба са къаяб-къван къве чкадал пад хъана, адан юкъва къекъвез-къекъвез фенвай гуьтIуь хъиткъер арадал атанвай. Вуж къванцин агъа патай пIирер галайнихъ хъиткъердай акIун тавуна фейитIа, а кас гунагъар квачирди яз гъисабдай. Аквар гъалда, им са мус ятIани луту-путуйри зарафат яз, авам зияратчийрал хъуьруьнар авун патал кутунвай «адет» тир. Амма гзаф инсанри и кар халисан, бубайрилай аламай эл-адет хъиз къабулнай ва адав лап рикIивай эгечIзавай. Хъиткъердай фин са мажбурвални авачир, гъарда вичин хушуналди ийизвай кар тир. Амма чIехи паюни чпик гунагъар квачирди къалурай чIавуз вун къерех хъана амукуьн жувак гунагъар квайди хиве къун жезвай.

Гила гъахътин маса луту-путуйри и пIирерал маса уьлквейрай туристар хъиз къевезвайбур и хъиткъердай ракъурзава ва ахпа абуруз, маса дин ва я са динни гвачирбуруз, лугъузва: «Мад куьн и къванцин хъиткъердай фенватIа, квекай мусурманар хъанва! Гила куьне чи дин къабулун герек я!» Аламат я, гзафбур чIалални къевезва!

Чи хуьряй атанвайбурни, къунши хуьруьнвиарни вири Гунагъарин къванцин хъиткъердай регъятдиз экъечIна. Сумкаяр кIулай авудна, Айсамани, зани чак гунагъар квачирди къалурна. «Куьне къван сувабар къачунвайбурук гунагъар кумукъич кван», – лагъанай чаз хуьруьнвийрикай сада.

Къизилдин сарар авайбуру хъиткъердиз гъахуьник хев кутуначир.

– Это ваш лезгински герхамер-э, – лагъана абуру. – Это нам не касайтц-э.

– Тут наши-ваши не бывает! – лагъана къунши хуьруьнви итимрикай сада. Всю дорогу вы шли с нами, а теперь расходитесь. Так нельзя!– Здесь все равны перед Аллахом и грехомером!

– У нас гирех нету-э, – лагъана къизилдин сарар авайбурукай сада.

– А вы докажите!

Гила къизилдин сарар авай муькуьди вичин кIеви делил гъиз эгечIна:

– Слушай, брат джан, куртка-кастум пачкайтс-э. Дарагуй куртка, дарагуй кастум-э.

– А вы не боитесь испачкать каракулевыми папахами?! – хабар къуна къунши хуьруьнвиди ягъанат кваз.

– Папах тожи дарагуй... – ягъанатдин гъавурда такъур къасарна бакувиди.

– Это чистая, священная гора! – алатнач абурулай къунши хуьруьнви. Ам лап рикъивай, къетидакъаз рахазвай. – Эти камни никого и ничего не пачкают! Или вы зайдёте в грехомер или же идите обратно! Домой, в своих костюмах и каракулевых папах, в свой Баку! Мы вас дальше, к святым могилам, не пустим!

Къизилдин сарар авайбуру, чеб чпиз килигиз, къилер галтадна, къуьнер агажна. Ахпа къведани пальтоярни къуьнерихъай галудна, бармакарни алудна, пенжекарни алудна, патав гвай са гъвечи къванциз сифтедай яргъалди уфар гана, ахпа ам яйлухдалди михъна, адал гъилевайбур эцигна.

Абур къведни хъиткъердиз гъахъна. Икъван гагъда къал-къив квай вири инсанар садлагъана, вилив техвей тегъерда кис хъана. Аквар гъалда, вирибуру и къве халудик гунагъар кваз гысабзавай, виридан вилер абур хъиткъерда акъунал ва абуру гъарай ацалтна Аллагъдин вилик чпин тахсирар хиве къунал, ахпа чеб анай ахкъуда лугъуз куьмек талабунал алай.

Амма вилив хвейивал хъаначир. Къве бакувини зирингдиз, са эглешвални авачиз, са галкъунни галачиз, хъиткъердин и къиялай фена, а къиялай экъечина.

Инсанар мягтел хъанвай, бакувияр чеб лагъайтла, хвешивилай ирид цавариз акъатнавай. Акунрай, абур чеб икI регъятдиз Гунагърин къванцяй акъатунал мягтелни хъанвай ва хъайи кардин чIалахъни жезвачир. Гъавилай абурун хвешивални тIебииди яз аквазвачир. Абуру сада сад къужахда къаз, чпи чпиз теменар гузвай. И кар акур чибуьрни, къунши хуьруьнбуьрни генани къах хъана амай: чи патара итимри чпи чпиз теменар гун фикирдизни гъиз жедай кар тушир.

– Ми жи вам руски языка гаварил, у нас гирех нету! – вири къизилрив рапрап гуз таз рахазвай абур гагъ сад, гагъ муькуьди.

Авайвал хиве къан, зунни Айсам къунши хуьруьнвидиз ибур элкъуьрна къулухъ рахкъур хъийидай себеб тахъунал гзаф пашман хъанай.

И кар бакуви халуйрини къатанай.

– Ви жи лэзги мусшина! Слову дал – держи да! И сумка, и слову держи! Ми вам ишо шакалат дам!

– Не нужен нам ваш шоколад! – лагъана за, сумкадин еперик гъилер ку-туна. Рикъивайни, жува хиве къур кар, гайи гаф чилел гадарун заз ажужвал яз аквазвай.

– И ваш кишмиш, и ваш рахат-лукум тоже не нужен! – хълагъна Айсамани, сумка кIула хкъуналди.

– Тент лезгилер! – лагъана чпин чIалалди са бакувиди муькуьдаз, ахпа мад са вуч ятIани алава хъууна. Чун а гафарин гъавурда акъунач.

Абур къведани сивер агална. Чун гъавурда акъурвал, абуруз чна чи гаф къиле къван тухудайди чир хъанваз, чак хкуьр тавун чеб патал хийир авай кар яз къабулнавай.

Амма инсанар Гунагърин къванцивай къакъатзавачир. Лугъумир къван, инал вирида чпин гунагъар алцумнавачир.

Халкъди са вуч ятлани вилив хуъзвайди акуна, Айсамани, зани сумкаяр чилел эхцигна.

Къунши хуъруън кIеретIдик кваз атанвай, амма чеб а хуъряй ваъ, маса чкадай тир са къарини адан хцин свас амай. Абуру садани хъиткъердиз гъахъуник хев кутазвачир. Суса аниз гъахъиз кIан тахъунин себеб вич руфунал залан хъун яз къазвай. Къаридин делил – вич гзаф къуъзуъ хъун тир. «Зал гунагъар ийидай гъал аламайди яни? – лугъузвай ада сусаз. – Чи къведан паталайни жув алад, чан бала. Ваз кичIе жемир! Вак вуч гунагъар жеда къван, михъи цуък хътин?»

Суса вучиз ятлани сифте мукъуфдивди бакувийрилай вил аладарна: ихътин ацIай итимривай регъятдиз и къванцин арадай физ хъайила, вичивайни гъакI фири хъунин фикир мягкем хъана жеди адан.

Хъиткъердин юкъвал къван фейи сусай гъарай акъатна:

– Аман чан диде! Гуж хъана заз!

– Вуч хъана, я свас? – гъарай акъатна къаридайни.

– Зун къванци къунва! Ахъайзавач!

– Ву-у-уч? – ван дегиш хъана къаридин.

– Зун къванци къунва...

Къаридай гаф акъатнач. Ам къах хъана амай.

– Хиве яхъ жуван гунагъар! – хвешидакъз гъарайна са ни ятлани, зарафатдин тав кваз.

И гафар ван хъайи къаридик садлагъана юзун ахкатна.

– КичIе жемир! За ахкъудда вун! – ада къванцин хъиткъердихъ гъерекатна. Аквар гъалда, адас суса гунагъар амайбуруз ван жедайвал хиве къуна кIанзавачир. – Цуък хътин адак вуч гунагъар квайди я?!

Хъиткъердиз фейи къарини акIана. Адавай сусаз са куъмекни гуз хъанач.

Инсанар гунагъар алцумдай къванцин хъиткъердин къве кылихъайни кIватI хъана, мад вуч жедатIа килигиз акъвазнавай. Виридак юзун акатнавай вирида япар хкиснавай, вилер хци авунвай.

– Вуч гунагъ авунатIа лагъ! ТахъайтIа къванци ахъайдайди туш! – гъарайна мад са ни ятлани. За къатIайвал, ихътин гъарайзавайбур и къванцин патав жезвай мажараяр кIватIзавайбур, абурукай кефер хкудзавайбур тир. Абур пуд кас авай, чпин яшарни къанницIудалай алатнавай, пис-хъсан чизвай, гъиле-кIваче къуват авай гадаяр тир.

Сифте сусан ван акъатна:

– Хъана завай са гунагъ, чан диде, чан пIирер-шейхер! Зи руфунавай аял зи гъуълуънди туш, ам...

– Киса! Киса! – шелни цIугъ галаз гъарайна къариди хъиткъердай.

– Гъил къахчу залай, я Аллагъ! Зун къурбанд хъуй ваз! – лагъана суса.

Са зур декъикъани фенач, свас хъиткъердай экъечIна. Ада, жемятдивай са къерехдиз хъана, чилел ацукъна, чин гъилерив кIевна, къил метIерал эцигна. Ам шехъзавай.

Вири кис хъанвай. Зарафат кваз «гунагъар хиве яхъ!» лугъуз гъарайзавайбурни киснавай. АкI тир хъи, абурун рикIелай хъиткъерда амай къарини алатнавай.

Садлагъана къванцин къеняй акъатай ванци инсанрик юзун кухтуна.

Къариди гъарайзавай:

– Зи хивени гунагъ ава, я Аллагъ! Я пак пIирер! Зи чин куъ вилик чIулав

я... Зи хва заз зи итимдилай хъайиди туш, масаданди я... За уьмуьрлух и кар зи рагьметлу итимдикайни, амайбурукайни чуьнуьхна... Вакай чуьнуьхиз хъанач, я Аллагь! Гьил къахчу залайни, зи сусалайни!

Къари хъиткъердай экъечIзавайди акур инсанар, са гафни талгъана, къванцивай къакъатна. Абуруз чпин я гафаралди, я килигунралди яшара авай дишегълидин рикIиз хъанвай тIарвилел мадни кIукI хъийиз кIанзавачир. Абуру, къаридивайни сусавай мад са гьихътин ятIани гафар ван хъун вилив хуьн тавуна, чпив гвай чантаяр далуйрал эхцигна, винелди физ кьил кутуна.

Къариди, сусан патав фена, адан гардан къуна. Абур шехъзавай.

Ахпа абур къведни агъадалди эвичIна. Абурухъ виридахъ галаз пIирерал хкаж жедай чин амачир. Чпив гвай чантаяр абуру гунагъар алцумдай къванцин патав тунвай. Абура, адет яз, пIирерал садакъа яз паюн патал гъанвай фар, иситIаяр, къенфетар, емишар хъун лазим тир. Инсанар гъавурда акъурвал, и паяр инал къведайбуру (ахътинбур мад къведайдал шак алачир) чпин арада пайдайди къаридизни сусаз чизвай. Гъа икI хъун абурун ниятни тир...

Мумкин тир, гунагъар алцумдай къванцин патав цIийи кIеретIар къведалди вилик инал зарафатар авун яз «гунагъар хиве яхъ!» лугъуз гъараяр авур лутуяр акъатунни. Вучиз лагъайтIа, зани Айсама къатIайвал, абур, садазни таквадайвал, чи кIеретIдикай хкатнай, пIирерал абур хейлин геж, инсанар ксуз гъазур жедайла, хтанай.

Чун и рекъе сифте гьалтзавай пIирел агакъайла, а гадаяр чахъ галамай. Абур гъи арада чакай хкатнатIа садазни акуначир. Аквар гьалда, инсанри и чкадал чпиз «шартIунин сурар» авун патал чиргъедин къванер гъидайла, вири и гъарай-эвердик квайла, абуру кьил къакъуднай.

«ШартIунин сурар» авун аламатдин адет тир. Им гъарда хушуналди ийидай кар тир. ТавуртIани, садани са гафни лугъудачир. Амма къулухъ жез кIан хъайи садни хъаначир (чинеба кьил къакъудай пуд зарафатчи квачиз). Вирида и кар мукъуфдивди, лап рикIивай ийизвай. И кар къве-къвед хъана авуна кIанзавай. Сифтедай са акъван яргъаз квачир чиргъедин кIунтIунилай «сурар» ийидай чкадал са хара гъвечIи, гъуд къван авай къванер гъун лазим тир. Ахпа са кас, къенвайди хъиз, чилел ярх жедай, муькуьда адан вири патарихъай элкъвез-элкъвез къванерин цIиргъ чIугвада. Са декъикъада къван и «сура» ярх хъайиди къарагъдай. Ахпа патавай хъиз адан амадаг чилел ях жедай. «Сурай» эхкъечIайда муькуьда кIватIай куьлуь къванер ярх хъанвай амадагдин къваларивай эцигдай. Амни «сурай» къахрагъайла, къванер чпи абур къачур чкадал, чиргъедин харадал, хъивегъдай.

Са гафуналди, «шартIунин сураралди» ана гъахъзавайбуру чеб и пIирерал фана дуьньядин велвеладай къенвайбур яз атанвайди ва ина, и пак чкайра, чеб гунагърикай михъи, цIийи хъхъанвайди, чпел чан хтанвайди къалурзавай. Вирида чеб цIийи къуватрив ацIанваз гьиссзавай.

Чнани, Айсамани за, сада сад къванерин «сура» тунай. Чаз цIийи къуватар герек тир, вучиз лагъайтIа чна къве бакувидин залан сумкаяр чкадал къван тухуда лагъана гаф ганвай. Амма цIийи къуватар атана аквазвачир.

Къве бакувидини чпиз «шартIунин сурар» авунай. Абуру чпин кьилихъайни кIвачерикай адетдин сурарал ийидай саягъда чархунин къванер эцигнай. Идалди абуру амайбуру ийизвай «сурарихъ» тамамвал авачирди къалурзавай хъиз тир. Идалайни гъейри абуру сада садан кьилихъ са гьихътин ятIа дуьба-

ярни кІелна, мадни чпин чІалалди ярғи ихтилатар чІун галаз, везиндалди лугъунни авуна.

– Ибуруз лап рикІивай женнетдиз физ кІанзавай хътинди я, – лағана Айсама.

– Абуруз чеб къалуриз кІанзавайди я, – лағана за. – Авурай ман, вирида хъиз, чпин театирар галачиз. – Женнет кІанзавайбур зунни вун я, абурун чан-таяр ялна сувабар къачун патал хамарай акъатзавай къве кІамаш...

– Яда, чна гаф ганва ман. Итимдихъ са гаф жадайди я, – жаваб хгана Айсама, вичин бубадин, Балакъ халудин, рикІ алай ибарани мецел гъуналди.

Заз цІийи къуват гъа ибаради хганай. Заз чиз, Айсамаз вичизни гъакІ тир.

Чна гайи гаф къилиз акъуднай: ялда лағана хиве къур сумкаяр чкадал, муькуь пІирер авай къилин кундал къван гъана.

– Спасиба вам, ви харруши малшики! – лағана чаз бакувийри. – Ви дубрия дела делал. Рахат-лукум патум дам. Кагда сумка аткуруим. Кагда садака раздавани делать будим.

– Ничего нам не надо! – лағана Айсама. – Мы рахат-лукум не едим.

– Как?! Рахат-лукум – пех, пех, пех, сладка!.. А шту ви кушайти?

– Мы – хлеб с сыром.

– Ах, бедни малшики!

– Наш хлеб с сыром слаще вашего рахат-лукума! – такабурдиз лағана Айсама.

Бакувийри чпин чІалалди чпи чпиз са вуч ятІани лағана. Абур рикІивай рахазвай. Белки, абуру и лезги гадаяр масадан гаф акатдайбур туш лугъузвайтІа? Чун кІамашрай къазвайтІа, абуру, сивел шит хъвер гъана, чпин къизилдин сарар къалурдай.

Сифте яз иниз атанвайбур, зунни Айсам хътинбур, ина гзаф авай. (Чун хътин авамар ина гзаф хъун, гежди ятІани, теселли яз къабулиз жада). Чаз течидай крарни гзаф авай. Чун хътинбур дагъларин зурба къаябрал, дерин хъиткъерра авай чешмейрал, муркІадин фуларал гъейранвализ ина-ана къекъез хъанай. Зияратчийрин кун алай чкадин патав гвай зурба са къаябдал акъахна, чун агъадай ахъа жезвай зурба ва иер мензерайриз килигиз авай. Анлай, лагъайтІа, гъава алахънавайди хъайитІа, вири лезги чил, Къулан вацІун къер, къекъез-къекъез, Каспи гъуьлел къван гъикІ физватІа аквазвай. Къацу ярғи зул хъана гъуьл вични аквазвай.

И къванцелай гъуьл аквазва лагъайла, къве бакувидикни, лувар акатнай.

– Баки видна да-а? – хабар къуна агъадай абурукай сада.

– Да, виден, – жаваб гана Айсама къванцелай. Поднимитесь и посмотрите!

– Им Айсама абурулай вичин хъел алудун патал авур кар тир.

Абур, уф-цІуф ийиз, къванцел хкаж хъана.

Инлай ахъа жезвай иервилер акурла, абур къах хъанвай. Ахпа абур яргъариз инихъ-анихъ килигиз хъана.

Абурукай сада, ван хкажна, Айсамахъ элкъвена хабар къуна:

– Баки не видна! Где Баки?! – адан суалдай акІ аквазвай хъи, гуя Айсама Баку са гъиниз ятІани чуьнуьхнава.

– С нашей горы только наша земля видна, – жаваб гана Айсама. – На ваш Баку с вашей горы посмотрите.

Бакувиар, са вуч ятІани лугъуз-лугъуз, гзаф мукъаятдиз къванцелай эхвичІнай.

Чна чав гвай ниси-фуни гъа и къванцел тІуьнай. Яд чна патарив гвай са чешмедай хъванай. Чаз маса аламатар аквадайдакайни чун хабардар тушир.

Няни жедалди инсанар хуьрекар гъазурдай къапук, садбур, цІамар, векьер-къалар кІватІна (бязибуру чпив гваз иниз, кІарасар, купІар, гилигарни, къведай рекьера кІватІай шахарни, къуарни гъидай), гъвечІи цІаяр хъувуна гъа цІаярив ацукъдай. Хуьрекар папари гъазурдай, ахпа къапара цана зиярат-чийриз пайдай. Итимри инал садакъа яз гъанвай гъайванар тукІвадай, як пайдай. Садакъадиз акъуднавай амай затІарни (фар, тІунутІар, къенфетар, иситІаяр, емишар) гъа саягъда виридаз гудай. Виридан чантаяр ацІана жедай.

Бакувийри гайи садакъадикай зални Айсамал гъардал къве къуру хурма гъалтнай.

Нянихъ, мичІи хъана, ксуз гъазур жедай чІавузни, итимар ксудай кІвале хъайи гъарай-эверди чун мягътеларнай. Гунагъар алцумдай къванцин патав «къуллугъзавай» зарафатчийрни хтанвайди чаз гъа чІавуз акунай. Абур, сиверал патахъ хъвер алаз, амайбуру гъикІ сада садавай мес-яргъан къакъудзаватІа килигзавай.

РикІивайни, итимар ксудай кІвалин къайдайрай иниз атана тежриба хъанвайбурун къил акъатзавай. И дар, яргъи, къав къилик хкІазвай, мичІи дехмеда чилик са шумуд къат гамар квай, месер, яргъанар, хъуьцуьганар гзаф авай (ахътин затІар иниз пун квай зияратчийри ганвай паяр тир). Инин гъал-къиса чидайбуру, виликамаз иниз гъахъна, чпиз хъсан мес-къуьж хкъана, къулай чка-яр къуна ацукънавай. Къедел физ кІан хъайитІа, чпин чкайрал къаравул туна физвай. Ксудай къиляй иниз гъахъайбуруз амукъзавайди масадбуру гъилик тавунвай затІар вичихъди чІугун тир. Ина мес-къуьж тІимил, инсанар гзаф хъанвай. Сада садан гъиляй ахкъудуниз, чІехибуру гъвечІибурувай, къуват квайбуру зайифбурувай къакъудуниз мажбур жезвай.

Экв авачир и чкада (ахъайнавай ракІарай, яни къеделай, къведай эквни авачир, анихъни мичІи хъанвай), яргъи дехмедин атІа къиле са буьркъуь пІиритІ, шуьше алачир кубут лампадиз ухшар са затІ, кузвай. Адавай вири инаг экуь ийиз жезвачир.

Зазни Айсамаз гъуьргъуь, сарин чакъулар акъатнавай месни, яргъанни, гъвечІи, къиликни ваъ, ацукъдайла кІаник кутадай хътин къве гъвечІи хъуьцуьганни гъатнай. Низ чидай, ихътин «бахт» чаз чна Бакудай атанвай къве халудиз сумкаяр ялайвиляй хъайи сувабдин эвез-бедел туширтІа?

РакІарив цлавай мес экіядай са пІипІни жагъурна, месни экіяйна, чун секин жез, четин рекъери гайи юргъунвал алудиз ярх хъайи вахтунда чи винелай садлагъана, фуртна, яргъанни алатна, къилерикай, шуртІна, гъуьргъуь хъуьцуьганарни хкатна.

– Гъей, харуши малшики, эту вам многа-е! – бакувидин ван чир хъанай чаз. – Госта нада уважани делать.

Зазни Айсамаз лугъудай гаф амачир. И пак чкайра лугъуз жедайбур тиртІа, ахътин гафар тахъанани жедачир. Чна абур, диде-буба акадардай хътин къве тІарам экъуьгъун, пак чкайрин гъуьрметдай сивяй акъудначир.

Чаз амукъайди къилик хъуьцуьганарни квачиз, винел яргъанни алачиз ксун хъанай.

Ксудай кІвалин рак Гунагъар алцумдай къванцин гъевескарри агал хъувунай. Чи кефийар ханвайди гъисснаваз, абурукай сад рак агалдалди чак руьгъ кутазни алахъна:

– Папар ксудай кІвале инилайни бетер йикъ-шуван жезвайди я. Квез мес хъайитІани ава... Ксус, хъуьцуьганрин чкадал куь чантаяр кылик кутуна, тахъайтІа къакъудда квевай гъабурни... Куьн иниз къулайвилер хъун патал ваь, сувабар къачуз атанвайди я. Ширин ахварар хъуй квез!

РикІивайни, чаз сувабар къадардилаь артух хъанвай.

Чаз пакадин юкъуз чир хъайивал, гунагърин къванцин гъевескарриз чпин кылдин ксудай чкани авай. Анагни патарив гвай са гъвечІи магъара тир. Лугъунрай, ана чилик са шумул къат халичаярни квай, виридалай хъуьтуьл месерни гъана авай. Анаг ракни кутунвай, чарабур патал дапІарни алай «тавхана» я, лугъудай...

Икъван аламатар, мажараяр акурдалай гуьгъуьниз, япарал звар гъидай ихтилатар ван хъайила, зазни Айсамаз мад ана акъвазиз кІан хъхъаначир. Чун, амай зияратчийризни, гъатта жуван хуьруьнвийризни яб тагана (абур уинал садакъяр гудай цІийи кІеретІар къведа лугъузвай), чун хуьруьз хтанай.

Адалай гуьгъуьниз чун иниз мад садрани хтаначир, вучиз лагъайтІа, и кундал кыле физвай крар агъада, чилел, кыле физвай крарилаь са акъван гзаф тафават авайбур тушир. Ина чІун галаз, гъарай ацалтна дуьяр кІелзавайтІани, садакъар пайзавайтІани, гунагърикай миxъи жез кІан хъунин ва абур мад тахъунин фикирар хци жезвайтІани, инсанар гъа чеб вердиш хъанвай къацІаз ахвatzавайди чаз ксудай кІвале акунай.

«ШартІунин сурарай» къахрагъайла, чна жуван руьгъда гъиссай дегишвал чаз ахъа хъайи цІийи гъакъикъат тир: чи Дагъ рикІивайни гзаф иер, зурба, гъейранардай имарат я, чаз адан са кукІушдилаь акур чи чилни, чи цавара сирнавзавай зурба лекъерни, чи Къулан вацІни, чи Каспи гъуьлни, виридалайни гуьзелбур я, чи ягъ, намус, чи такабурвал, чи руьгъ кадгъурзавай, чи ниятар, фикирар, макъсадар миxъи ийизвай «алатар» гъабур я, абур винедай, цавариз мукъва чкадай, акур, абур рикІелди гъисс авур инсандиз гунагъар ийиз регъуь хъун лазим я... Ина кучуднавай пак ксарини гъакІ фикирзавай жеди. Чпивай чпин руьгъер хкаж тежезвай инсанар чеб виниз, Дагъдиз, цавуз мукъва чкадиз хкажуналди, абуроз инсанрик гъахътин фикир кутаз кІан хъайидал, абуроз Халикъдин зурбавал гъа и тежер хътин иервилералди къалуриз кІан хъайидал шак алач...

8-кьил

Чун Дагъдив агакъна.

Адан къибле пата авай рагар, къаябар, кІукІушар кефер пата, яни мусурман пІирер авай паталаь къалин ва зурба тир. Кефер пата чІехи къаябрин арайра бицІи ахъа майданар, фидай рехъ-жигъир авай, и пата хцидаказ цавариз физвай кукІушарни, гафаралди лугъуз тежедай, акахъай кІалубар авай къаябар сад садав игис хъана, сада сад чуькъвез акъвазнавай хъиз тир. Абурун арайрай финиф са акъван регъят кар тушир. Абурун арайрай, гагъ хкаж, гагъ агъуз, гагъни къекъвез фенвай «даркалар» гзаф авай. Абур гъар сада санихъ тухузвайбур тир. Течидай кас гъида гъиниз тухудатІа кьил акъат тийиз амукъун мумкин я. ГъакІ тирвиляй и зурба къванерин арада, «даркалрин» чилина ВачІедин кІвал гъина чуьнуьх хъанватІа жагъурунни четин тир. Чи кІеретІдик аниз фидай рехъ чизвайди са балкІан тир. Гъада чун тухузвай. Ам чи кІеретІдин вилик кваз мукъаятдиз кІвачер эцигиз, тади квачиз физвай. Адан чІехи вилера са гъихътин ятІани къурху акахънавай пашманвал аваз акъвазвай.

Шуая, вичиз герек хъайила, Жебес халудивай балкІан къачуз, иниз гъиз, адаз Дагъда авай къадим имаратдиз фидай рехъ чирнавай. Жебес халудихъ балкІанар гзаф хъанай, абуруз виридаз и рехъ чидай. Адан балкІанрикай сада иниз къад йисалайни гзаф анихъ Арина Фёдоровнани дуьньядал атана са варзни цуд югъ хъанвай Андрей гъанай.

Андреялай гъейри, амай чун вири иниз сад лагъай гъилера къвезвайбур тир. ИкІ тирди чаз виридаз чизвай, амма ам вичин дидени галаз Шуаяв и рагариз гъиз тур яргъал мусибатдин вакъиа рикІел хкун тавун паталай Андрей ина хъайидакай садни раханачир. Андрей вични киснавай, дерин фикиррик акатнавай. Аквар гъалда, ада и рекъе дидедални, Шуаялни, балкІандални ацалтай къван азабрикай фикирзавай.

Балакъ халуни, Ингъар муаллимни, Хважа халуни киснавай. Гъабурун рикІелни, белки, Ясабан хзандин мусибат хтанвай жеди. И макъамда, чпихъ Андрейни галайла, а бедбахт вакъиа чпин вилералди акур ксарин рикІел ам сифте нубатда тахтана жедачир.

Идалайни гъейри, чпин уьмуьрда кІуьни-цуруди гзаф акунвай и пуд дагъвиди, чпин ягъдизни суйдиз муьтІуьгъ хъун яз, дагъларин къанунриз гъуьрмет авун язни мез ахъайзавачир. Вучиз лагъайтІа, дагъвидиз дагълара зарафатар, шит рахунар авун, кІевиз рахун кутугнавай кар тушир. Артухан ван-сес акъудун, йигин са гъедди-гъерекат авун дагъда хата авай кар хъунни мумкин я. Са рагакай са къван хкатда, шимедин сел авахъда, къуру гъараярни, герек авачир гъерекат авурдан къилиз кар къада. ИкІ тирди чи кІеретІа авай виридаз чизвай, ам абурун ивидик квай. Гъатда балкІандинни.

Чи Дагъдин тІварцІихъ ихътин гъуьрмет ина ВачІедин кІвал хъайидалай къулухъ генани артух хъайидални са шакни алачир. И жигъетни чи виридан рикІе, виридан ивидани авай.

БалкІанди чун агъада дагъар авай са тик раган къвалалай фенвай гуьтІуь рекъел гъана. А рехъ инсанри, чІехи зегъметар чІугуна, махсус мурад аваз атІанвайди тайин тир. Анай къве касдивай къуьн къуьневаз физ хъун мумкин тушир. Агъадай ханвай къванерин куьлуь-ири къаябар авай фуру «сив» ахъ-айнавай, налугъуди, адак гъахътин зурба, са вуж ятІани туькъуьмариз кІандай хътин каш ква. Къилелайни гъа гила-мад аватиз кІанзавай хъиз раган чІере куьрс хъанвай. Герекди я винелдини, я агъадалдини килиг тийиз, анжах жуван кІвачерик килигиз, виликди фин тир.

БалкІан, куьлуь-куьлуь камар къачуз, кІвачер чилел эцигдайла мукъаятдиз, гъар сад юзан тийиз, инихъ-анихъ алат тийиз чилел гъалч хъанвайдахъ вич агъай чІавуз муькуь кІвач виликди ийиз, физвай. Чаз амукъзавайди гъадалай чешне къачун тир.

И четинвилел гъавадин къеривални алава хъанвайди чна гъар сада гъисс-завай. Акъвазиз, са шумудра дериндай нефес къачуниз мажбур жезвай.

Къилел куьрс хъанвай раган къвалан цІар, мукъаятдиз фена, къулухъ турла, чи вилик къуд патахъай маса къакъан къаябрин юкъва авай майдан хътин чка, а чкадин юкъвални маса зурба къаяб алай. Ам ВачІедин кІвал тирди чун вири сад хъиз гъавурда акъуна. Вучиз лагъайтІа, чи вилерик садлагъана хкІурди къаябдин къуба хъанай. Адан кІукІ хаш хъиз атІанвай. Хаш тамамдиз чкадиз гъанвайди тушир, адан къерехар иердаказ ягъна куьтягънавачир. Аквар гъалда, инсанрин, къванцин устІаррин, гъилерилай алатнавай, сагъ зурба къванцикай-къаябдикай атІанвай и вири имарат са гъихътин ятІани себебралди

акъалтІариз тахъана амайди аквазвай. Адан къубади са къвалахъди ян ганвай. Ам икІ патахъдиз аквазун тІебии кар тушир. Имаратдин чаз аквазвай са къвални къванцин устІарри цІар гутуна ягъиз алахъайди, амма къилиз акъудиз тахъана амукайди аквазвай. Ина са вуч ятІани хъанвайди, патан къуватри адак «гъил» хкуърнавайди тайин тир. Чаз аквазвай муькуь са пад михъиз ацахънавай къванерин хара тир. Гъа харадивай къуд-вад кам анихъ хъиз чун вичин къвалалай атай раган кІаникай феи дерин дагъар давам хъана фенвай ва маса рагарин юкъва квахънавай.

БалкІан, фена, дагъадин къилел, гъа къванерин харадив акваз хъана.

Чун вири са къадар вахтунда кисна, вуч лугъудатІа течиз, амай.

Вуч лугъудай къван – са патахъай, вири ина ихътин имарат хъуни, кІукІвар хъанвайтІани, адахъ амай зурбавили гъейранарнавай, муькуь патахъай са ни ва куь ятІани адак хкуърна ам чукІуруни чи рикІера хъелни тІал тунвай.

Сифте ван акъудайди Балакъ халу тир:

– Шуай! Ваз ван къвезвани? – адан эвер гун, за къатІайвал, жаваб гунихъ агъан тийизвай хъгинди хъиз акъатнай.

РикІивайни, эвердиз жаваб хъаначир. АкІ тир хъи, ам, жаваб, тежедайди чаз виридаз чизвай. Шуайни, инилай гъейри, масанихъ алат тавунвайдини виридаз аян тир. Гъавиляй чи арада гъарай-эвер, кат-галтугун хъаначир, вучиз лагъайтІа чІехи бедбахтвал хъанвайди вирида гъисснавай ва къабулнавай.

Ахпа чна имаратдал чарх яна. Кефер патахъай галай далу-падни, рагъакІи-дай патан къвални сагъ тир. Чи хуър галай, рагъэкъечІдай пата авай падни, къибледихъ, МуркІадин дагъ галай патахъ элкъвенвай чин пад, виче ракІар хъун лазим тир пад ацахънавай.

Ингъар муаллимдиз ханвай къаябрикай садан кІаникай кІарасдин кІус жагъана. Адаз ам ялна хкудиз кІан хъана, алакънач.

– Гила зун гъавурда акъуна, – лагъана ада, – вучиз МуркІадин дагъди адетдиндалай са шумуд йис вилик вичин кавал галудайди ятІа.

– Инаг гъинай, МуркІадин дагъ гъинай? Вун куькай рахазва, муаллим? – гъавурда такъунваз суал гана Хважа халуди.

– Залзала ина хъанвач... ХъанвайтІа, ина адан гелер-лишанар аквадай, хуърени хабар жедай... Инаг хъиткъинарнава. Хъиткъинна акъатай хци ванци МуркІадин дагъдин муркІар юзурна... Хъиткъинардай затІ КІвалин вилик патай, ракІарик, кутунвай хъиз я.

Зи рикІел ВачІедин кІвалин мад са лишан хтанай:

– КІвалин къене авай хъран гурмагъни къежел хуър галай патахъ акъуднава лугъуз ван хъанай заз Арина Федоровнадивай...

– Зи рикІелни хтана а ихтилат... – лагъана Андреяни.

– Гурмагъдани хъиткъиндай затІ тун мумкин я. Хуър галай пад ацахъуни гъакІ тирди къалурзава, – чи гиманар тестикъарзавай саягъда лагъана Ингъар муаллимди. – Маса саягъда, гъатта залзаладивайни, инаг чукІуриз хъун мумкин тушир. Ни и кар авунатІани, динамит ва я гъахътин маса са затІ алаз хъиз кардик кутуна.

– Динамит нив гвайди я къван? – Балакъ халудиз килигиз-килигиз, лагъана Хважа халуди. – Коммунистрив гвайди я ман.

– Вун заз вучиз килигзавайди я? – Балакъ халуди и гафар вичихъ элкъвена лугъунал наразивал къалурна. – Зун жергедин коммунист я, зун хътинбурув динамит гвайди туш.

– Вав гвачир чІал заз чизва. Ѓакимар тир коммунистрив гвани? Гва. Зун ғабурукай рахазва. Ѓабур я инсанар и Дағьдиз атана кІан тийизвайбур! АтІа мусурман пІирерал фимир лугъузвайбур, диндиз аксивалдай амалариз, ана зияратчийр кьаткидай кІвалера авай кьадим халичаяр-гамар чпиз кьахчуз кІанзавайбур! Сифтени-сифте коммунизм чпин кІвалера эцигиз кІанзавайбур!

Балакь халуди са жавабни ганач, амма дериндай са шумудра нефес кьачуна. Ам алахьай агь тирни, ва я ғава акьакь тавунин лишан тирни лугъун четин тир. Мумкин я, абур кьведни хьун. Аквар ғалда, ван хьайи гафар ада дуьзбур яз ғысабзавай.

– Накь, ЧІехи вацІуз муркІадин сел атайла, килигиз экьечІай халкьдин арадай бязи ванер атанай, – лағьана Инғьар муаллимди. И гадайризни, – ада Песенни, Андрейни зун кьалурна, – ван хьана. Лағьайбурун рахунрай, гуя и йикьара райкомдай мусурман пІирерал комсомолрин са кІеретІ чинеба ракьурнавай лугъуда, а пІирер хьиткьинарун патал... Накь за а гафариз акьван фикир ганачир, чІалахь хьаначир. Кье чІалахь жез кІанзава...

– Шуаялай ғейри, садазни течизвай ва садни текьвезвай инаг барбатІнаватІа, ғыанагар генани михьиз пунай акьудун мумкин я, – лағьана Хважа халуди. – Инсанар аниз фидай вахтар мукьва жезва, ғыакІ хьайила, виликамаз а чкаяр зияратчийрикай атІудайвал авун мумкин я... Абуруз акІ ийиз кІанзава лугъуз заз идалай виликрани ванер хьайиди я...

– Хьайи крар хьанва, гадаяр, – рахана Балакь халу. – Чи рикІелай чун вучиз иниз атанватІа алатнавай хьтинди я... Чун Шуаян ғыарайдиз атанвайбур я. Ам и кьванерин харадикай ғыкІ хкуддатІа, ғыам фағьум ая, амай ихтилатар хуьруьз хьфейла ая.

Балакь халу ғыахь тир. Шуай жағьурна кІанзавай. ВачІедин кІвализ, рак амачиз, ғыахьун четин месэла тир.

Чун КІвалин ханвай патан какахьнавай кьаябрилай са кьвал ганвай кьуба галайвал хкаж хьана. Хана, чкадилаь юзанвай кьубадин кІаникай хьиткьер ахьа хьанвай. Адахь инсандин тан ғыакьдай хьтин ғыаркьуьвал авай. Хьиткьердай КІвалин кьенен са зул аквазвай. Ана авай хурушумдай са уьтери вилик хкІазвайбур кьванерин кьаябар тир.

– Шуай! – мад ғыарайна Балакь халуди хьиткьердиз.

– ЭвичІна килигна кІанда, – лағьана Хважа халуди. Ахпа захь элкьвена: – Вач, гада, балкІадин пурараллай мукІатІ ғващ.

За мукІатІ хкана. Им заз чидай ғыа мукІатІ тир. Хважа халуди зал алчударайди, вичин кІвализ мугьманвилиз атанач лугъуз...

– Кьала инихь ая жуван юкь, – Хважа халуди зи ғыилий мукІатІ кьачуна. Идалди ада и кар жегилри авуна кІандайди кьалурзавай. Амни зи хиве жедайди заз ғыакІни чизвай, ва за жуваз ВачІедин кІвал, чкІанватІани, кьеняь аквадай ва ана жедай мумкинвал хьунай рикІяй, масадаз таквадайвал, са ғывечІи шадвални авунай.

– Кьала зун эвичІин! – лағьана Андрея.

– Зун эвичІа! – мукІатІдин са кьил кьуна Песенани, ам ғыве ғыилив инихь-анихь акьажна, адан тІарамвал чирзавайди хьиз, – вичин фяле ғыилера кьуват авайди кьалуриз.

– Ваъ! Куьн мугьманар я! Ахпани ви ғыилер, Песен, инал ғзаф виже кьведа, – лағьана Хважа халуди. Ахпа вичин гафарин ғыахьвал кьалурун яз

гъадалайни артухан делил алава хъувуна: – И муклатІни зи мирес чеб чпиз лап хъсандиз чизвайбур я...

Балакъ халуни, Ингъар муаллимни зун эвичІунал рази тир.

МуклатІ зи юкъвал, са шумуд тІвал ягъна, кутІунна. За, хъиткъердин къве къерехда гъилер атІумарна, кІвачер къенез авудна.

Хъиткъердин сивел, муклатІ къуна, Хважа халу ва Песен акъвазна. Адан амай къатІ Андреян гъиле авай. Балакъ халудини Ингъар муаллимди хъиткъердин са пипІел акъвазна килигзавай, абуроз чпин къуватар галачизни пуд итимдивай зун муклатдихъ галаз агъуз авудун четинз акъваз тийидайди чизвай.

Зун мукъаятдиз авудна. Зи кІвачерик акатайбур ханвай къванерин кІусар хъанай. Зун абурал акъваз хъана.

– Агакъна! – гъарайна за агъадай, хурушумдай, муклатІ юзуриз.

– Чна муклатІ авадарзава, – гъарайна Хважа халуди. За игътият хуън патал ва зи саламатвал патал алава хъувуна: – Ам гъеле жувалай алудмир.

– МичІи я! Хъсандиз акъвазач! – гъарайна за мад.

– Спичкани, бицІи фанарни машинда туна за! – гъайиф чІугвадай саягъда гъарайна Хважа халуди. – Чун вири пІапІрусар чІугван тийидайбур хъана... Мад вучда, жадайвал ая!

Зун мукъаятдиз кІвачер эцигиз-эцигиз виликди фена. Вилер мичІивилив вердиш жезвай. Заз къванер тІмил авай пад тайин хъана. Ахпа заз хашуниз янавай Иса Месигъдин шикил акуна. Заз адакай Арина Фёдоровнади лагъайди зи рикІел хтана. Зун гъанихъди фена.

Ахпа зи вилер шикилдин эрчІи пипІевай (ам кІвалин пІипІни жезвай, ярх хъанвай Шуай акуна. Зун къах хъана акъвазна.

– ГъикІ хъана? – Хважа халудин гъарайди зун жувал хкана. – Авани?

– Ава! – лагъана за.

– КутІун ая! ХъуъчІерикай кутІуна!

Зи хура рикІи гупа-гуп ийизвай. За чанда фулни кичІевал аваз Шуаял гъил эцигна. Заз акІ тир хъи, ам исятда тарпна къарагъда. Амма адак са юзунни кумачир. Ам къенвай. Адан патарив ханвай къванерин кІусар гвачир. Абур адахъ галукънавачир. Амма адан къваларивай ханвай шемерин кІусар гвай. Фикир желбдай маса карни авай: Шуаян къил алай чкадин къаншарда, са метрини зур адавай къакъатнаваз къеженвай гел ва хъенчІин кІусар алай. Къеженвай чка за кІвачивдини гъисснай: ам регъятдиз анилай цІуьдгъуън жезвай. За къатІайвал, инал яд авай къаб ханвай.

За жув гъиле къуна. Жуван юкъвавай муклатІ ахъайна, ам, винидихъй жувахъди са къадар чІугуна, чилел экІяна. Шуаян къил кІвалин пипІе атІумнавай. За адан къуънерикай гъилер кутурла, зи гъилер жими затІуна акъурла, ам иви тирда гъавурда акъуна. Гъилера хаинвилелди зурзун гъатзавайтІани, за абур къенвайдан къуънерикай хкуднач. За мейит цІилинал эцигна. Ам залан тир. Вичел чан алай чІавуз ам бажагъат икъван залан тир. Къенвай инсан икІ залан хъуни зун мягътеларнавай. Зи къияй садлагъана ихътин хиял фена: «Чан алай инсандин руьгъда хъайи къван азабрихъни тІаларихъ, мурадрихъни хиялрихъ чпин халисан заланвал ава. Руьгъ бедендивай къакъатдайла, ада абурун заланвал къенвай беденда тазва. Чан алай руьгъ вичин къабухдал, яни гъакІни уьмуьрда гзаф парар ацалтзавай бедендал мадни артухан пар эциг тийиз, а заланвилер вичел къачуз алахъзава...».

Шуаян хъуьчІерикай мукІатІ кутІунна, заз Шуай г҃илерал хкажна х҃итк҃ердин кІанел кван г҃из кІан хана, амма тІем акак҃нач. Заз амукайди, винеллайбурузни мукІатІ чпелди чІугун патал г҃арайна, мейит к҃уьнерикай к҃уна ялиз-ялиз х҃итк҃ердин туьшдал г҃ун хана. Х҃итк҃ердай аватзавай шуькІуь экуьнал заз иви Шуаян япарай атанвайди акуна.

– Хкажа! – г҃арайна за мад.

К҃енвайди х҃итк҃ердай ак҃удун са ак҃ван рег҃ятдиз к҃иле феначир. Аг҃адай беден х҃итк҃ердиз г҃ах҃дайвал элк҃уьрдай мумкинвал авачир – зи г҃илер адан кІвачерив агак҃замачир. Винидих҃айни, к҃авун яцІувал себеб яз, к҃илеллайбурун г҃илер агак҃ тийиз, Шуаян беден х҃итк҃ердиз г҃ах҃дайвал ийиз жезвачир. Галтад жезвай к҃илини и кардиз манийвалзавай.

– К҃ала, гада, – ван атана винедай Хважа халудин, тур жуван к҃ил ина. Ях҃ куьне г҃арда адан са кІвач!

Садни акуна заз: Балак҃ халудини Инг҃ар муаллимди г҃арда са кІвач к҃унвай Андреян к҃ве г҃илни к҃ил х҃итк҃ердай аг҃уз куьрс хана. Ада Шуаян к҃илин чІарарни са к҃уьн к҃уна, адан беден х҃итк҃ердиз г҃ах҃дайвал авуна. Ахпа абур к҃ведни санал винелди хкажна.

– Жува са г҃вечІи эх х҃ия! Чна им балкІандин патав хутахин! – г҃арайна Хважа халуди. – КичІе жемир, чна вун ана тадач, мирес!

За са гафни лаг҃анач.

Абуру мейит балкІандин патав хутахдалди за ВачІедин кІвале са вил эк҃уьр х҃увун к҃етІна: мад иниз зун мус ахк҃атда? Вуч лаг҃ана хкведа?

Гила заз цлавай шикилдин кІаникай пуьрчуьк҃ ханвай рак҃арин себет алай са к҃вати х҃тиндини акуна. Ам заз вичикай Арина Федоровнадинни Жебес халудин сивай ван х҃айи сандух тирди чир хана. Зун адан к҃валарив конвертар гватІа килигизни алах҃най, акур затІ ханачир. Саг҃диз амай муькуь цла азад к҃илел элк҃вей г҃алк҃а алай к҃ве куьруь хак авай. Цлан кІане г҃арда са тІеквен авай, чпин кІалубдалди даг҃лара жедай х҃тин, душманар к҃ведайла чпел цІаяр хкажна хабар гудай минарайриз ухшар авай г҃вечІи к҃ве шемдан авай. За садлаг҃ана к҃атІайвал, к҃ве шемданни цла авай хкарин г҃алк҃айрай аватнавайбур тир. Абурун к҃валавай х҃из, Шуай ярх ханвай чкадив к҃елечІ куьл х҃тин, к҃уд пипІен са затІ авай. К҃ил аг҃узна килигайла, заз ам тахтадин кІус яз акунай. Арина Федоровнадин гафарай заз ина иски к҃ве кавални, япунжини авайди чидай. Абурукай сад Шуая бицІи Андреяз баг҃ишнай. Ам заз абурун кІвале акунни авунай. Муькуь кавални япунжи жаг҃уриз, за мад ина-ана вил эк҃уьрна. Заз кавал кІвалин ханвай пата к҃ванерик акатнавайди тайин хана: адан са хел зуба к҃аябдин кІаникай хкатнавай. Япунжи аквазвачир. Амни КІвалин ханвай пата к҃ванерик акатнавай жеди. КІвале авай затІарин их҃тин кесибвили инаг г҃а бинедилай г҃а их҃тинди, са вучтин ятІани себебар аваз куьтяг҃из тах҃ана амук҃навай, са мус ятІани г҃иле к҃ур кар к҃илиз ак҃уд х҃ийидай кас тах҃ана амукай чка тирди аквазвай... За са куьникни г҃ил к҃яг҃нач. Заз ах҃тин их҃тияр авачирди заз чизвай. За кІвалин чилелай са затІ хкажна – Шуаян бармак. Заз аял чІавалай чидай адан иски бармак... Зун патал их҃тин чкада х҃ун чІехи вак҃иа тир. Амма зун иниз их҃тин чІехи мусибат себеб яз ваь, маса жуьреда, Шуаян вичин их҃тияр аваз, г҃ам вич галаз атанвайди тиртІа, зи рикІ шад жедай ва за и вак҃иадин зурбавал генани гзаф г҃исс ийидай.

Садлаг҃ана винедай Хважа халудин г҃арай ак҃атна:

– Яда, вун амач хьи? – Ада хьиткьердай мукIатI авадазвавай. – КутIуна жуван юкьвал тIарамдиз!

За ада лагъайвал авуна. Зун винелди чIугун хъувуна. Вири чи кIеретI къубадин патав кIватI хъанвай. Къавув къван чIугурла, за гъилер винелди яргъи авуна. Андреяна Песена, гъилер къуна, зун хьиткьердай винелди ял хъувуна.

– Яда, ана конвертра авай чарар ава лугъуз ван хъайиди я заз, – садлагъана рахана зав Балакъ халу, Шуаян бармак завай къахчуна хьиз. – Ви вил хкIуначни?

– Килигиз алахъна, акунач... МичIи тир. Сандух пуърчуькъ хъанвай, адак кягъиз зи гъил фенач, – лагъана за.

– Ида, са къадар чIехи хъана, мектебдиз фена кIелиз-кхъиз чир хъайила, вичин буба къур ирид йисалай, ам са тахсирни квачиз къунвайдакай ва ам ахъай хъувун патахъай Сталиназ чар кхъейди я, – лагъана Хважа халуди. – Ахътин чарар Шуаян бубади, гъа йисара почтальон хъайи Чайгъуна, иниз гъиз хъайиди я, лугъуда. – Ахпа Балакъ халудихъ элкъвена, рикIивай жузунна: – Ахвуддани мирес аниз? Чарчихъ къекъевез?

– Ваъ, герек авач, – лагъана Балакъ халуди. – Заз гъакI чириз кIанзавай, и гафар таб яни, турус яни.

– Бес вуна икъван гагъда Шуаявай вучиз хабар къуначир? –

– Заз зи суалдалди зи рикI къван гъадан рикIни тIар ийиз кIан хъаначир... Чун са тIалдин стхаяр тир, – дериндай агъ аладарна Балакъ халуди. Ада чахъай виридахъай чин са патахъ элкъуърна, Дагъдин кIукIушрин арайрай анихъди са гъиниз ятIани ягъариз килигиз акъвазна. ИкI ада чакай накъвар чуьнуьхзавайди тайин тир.

– Къенвай вири бубайриз рагъмет хъурай, чан тха, – лагъана Хважа халуди зарафатдин са тавни квачиз, рикIивай. – Вун зурба итим я. Халис итим я. Вакай гъа чар кхъей чIавуз халис итим хъанвай. Ирид йисавай халис итим! Вуна маса бязи чIехи итимривайни ахътин дуьшуьшда ийиз тежедай кар авуна. – Ада Балакъ халудин далудиз капаш яна.

– Хъша-хъша, – тади кутуна Ингъар муаллимдини. – Чаз къенин къай-гъуяр гзаф ава.

Шуай, Ингъар муаллимдин япунжидик кутуна, юкъ балкIандал вегъена, гъилер са патай, кIвачерни муькуь патай куърс жедайвал балкIандал эцигна, мукIатIдив кутIунна. Тик ва агъадалди физвай жигъиррай мейит балкIандаллаз тухун паталай масакIа ийиз жедачир. Дагъдай агъуз эвичIун аниз хкаж хъунилай регъят кар туш.

Чун гъа атайвалди къулухъди рекъе гъат хъувуна.

Раган къвалай атIанвай цIарай мукъаятдиз, са ван затI акъуд тийиз, куьлуь камар лап къезилдиз эцигиз, балкIандилай чешне къачуз, гъар кIвачив сифте чил гъисс ийиз, ахпа кIур эцигиз-эцигиз, хъфидайла, садлагъана раган къилелай къве лекъ пайда хъана. Абуру чи къилел такабурдаказ, са теспачавални квачиз, кIусни тади квачиз, гуя цин винелай яваш лепейри тухузвайди хъиз, лув гузвай.

– Лекъер! – гъарайиз кIанз, амма ван къеняй къаз, кушкушдалди, гъейрандаказ лагъана Андрея.

– Чпин зурбавал аку-е! – вичин гъейранвални кушкушдалди къалурна Песенани. – За абур икъван екебур жеда лагъанвачир.

– Абуру гьисснавай хьтинди я чпин иски дуст даим яз хъфизвайди, – шаир хьиз рахана Ингъар муаллимни. – Сагърай лугъуз атанвайбур я.

Адан гафар рикIивайни гъахъбур хъанай.

Машиндин патав, Буьлуьл вирел хквер къван лекьер чи къилел алаз, са терсвални квачир, секин чархар гуз хъана хъана. Ахпа абур, цавун къакъанриз хкаж хъхъана, Дагъ галай патахъ хъфена, вилерикай квахъна.

Буьлуьл вирел Шуаян мейит машиндин кузовда Хважа халуди Ялгъуз яйлахда авай са маркуникай хкай къуру векьерал эцигна. Балакъ халуди адан бармакдалди адан чин кIевна. Ахпа чна вирел чин-гъил чуьхуьн хъувуна, ятар хъвана. Ахпа Ингъар муаллим балкIандал акъах хъувуна, амайбур машидиз акъахна: Балакъ халу кабинада вичин чкадал, Песенни, Андрейни зун кузовдиз хкаж хъана.

Чун хуьруьз рекъе гъат хъувуна.

Ингъар муаллим балкIандин куьруь рекъерай чалай вилик ахгакънай, хъанвай пашман хабарни хуьруьнвийриз лугъун гъадан хиве авай.

Чун ахгакъдалди, балкIан иесидив вахгай Ингъар муаллим Жебес халу ва са кIеретI маса итимарни галаз чун авай машиндин кIвенкIел хуьруьн къерехдал къван атанай. Инал артухан рахунар хъаначир. Итимрин виридан чинра сад хьтин хажалатдин серинар гъатнавай, виридаз Шуая бедбахвиликиди, вичин халисан ажал агакъ тавунваз къин дерт хъанвай. Виридаз чизвай хьи, гила, Шуай амачиз, хуьр виликан хуьр яз амукъдач, ам маса жуьрединди жеда.

Къенвайдан къайгъуяр авун Жебес халуди вичин хивез къачунай. Шуай вичин канвай кIвализ хутахун мумкин кар яз садазни аквазвачир. Гъавиляй Жебес халуди вичин чIехивилин ва Шуаяхъ галаз вичин къилдин майиларни алакъяр хъунин дережадай саки эмирдалди лагъана:

– Гъала чи гъаятдал!

Заз акI тир хьи, чи кIвенкIел атай вирибур гъа икI лугъуз, Шуаян мейит вичин кIвалаяй, вичин гъаятдилай, багъри кас хьиз, хъийидай эхиримжи гъуьр-метар авуна, сурарал тухуз гъазур тир.

Жебес халу Балакъ халудин къвалав кабинадиз, амай итимарни чи патав кузовдиз хкаж хъана.

Машин яваш-явашдиз гъална.

Хуьре Шуаян къиникай хабар чкIанвайди тайин тир: хуьруьн куьчейрай итимар машиндин гуьгъуьна гъатзавай. Абуру са гафни лугъузвачир, къилер куьрсна, къевзвай. Гъатта бицIи гадаярни куьчейрин къерехра, чеб чпивай квахънавайбур хьиз, чинра чпин гъакъикъи яшдилай са къадар чIехи хъунин гелер аваз акъвазнавай. Абуруз машинада Шуаян мейит авайди чизвай. Чан алай Шуай и куьчедай физ хъанайтIа, и кIалтIийри адал къванер гъалчдай, рахшандар ийидай. Гила лагъайтIа, акI тир хьи, абуру чпи са мус ятIани икI авуна лугъуз рикIяй гъайиф чIугвазвай.

Шуай Жебес халудин кIвализ хкана.

Вири хуьр – итимарни папарни – адан гъаятдал кIватI хъанай. Хуьре икъван гагъда са кас къена тазиятдиз иъван инсанар кIватI хъана заз акурди тушир. Гуьгъуьнлай заз зи бадеди лагъанай: Шуаян буба Чайгъун къейилани, дяведин вахт тиртIани, хуьруьн са пай итимар дяведа авайтIани, икъван гзаф инсанар кIватI хъанай.

Чи хуьре инсанар икI къалиндиз са чкадиз кIватI жезваз акур къунши хуьруьнвийрикайни, чпиз Шуай къейидакай хабар авачиртIани, чIехи хажалат хъанвайди гьисснаваз, гзафбур атана акъатнавай.

Шуай къинин себеб садазни тайиндиз чизвачир.

Ингъар муаллимди Шуай ВачӀедин кӀвал са ни ятӀани хъиткынарукди кьена лугъудай фикирдал алай. Адан япарай иви атунин себебни, КӀвал хъиткынайла, акъатай хци-къутми ван я лугъузвай. Садбуру Дагъда зурба залзала хъана, ВачӀедин кӀвал ацахъна лугъузвай. МуркӀадин дагъдихъ галай «кавални» галудиз турдини гъа залзала яз гьисабзавай.

Зи, ВачӀедин кӀвал и бедбахтавал хъайидалай гъуьгъуьниз кьеняй акунвай касдин, фикирни Ингъар муаллимдин фикирдихъ галаз сад хътинди тир. За Жебес халудизни, амай жув и жигъетдай рахай ксаризни за и фикир лагъанай, амма Жебес халуди ихътин рахунар, яни Шуай гьикӀ-вучиз кьена лугъудай рахунар и хажалатдин юкъуз герек авач, кутугнавач, а месэладал кьенин дерт алатайла, ам са къадар къезил хъайила, какахънавай къилер чкадал хтайла, ахпа хкведа лагъана.

Шуаяз, вичин имандив къурвал, хуьруьн харат устӀардив кӀарасдин гурни туькӀуьриз тунай. Ахпа, ам кучуддалди виликамаз, адан бубадинни дидецин кӀарабар ферикъат хъанвай хъалдин къавун са пад алудна, абурун патавай хвани кучуднай.

Гъа чӀавуз заз хъалдин къванцелай алуднавай къулу чархунини къванцел хаш атӀанвайди акунай. Гъамни Шуая вичи атаӀанвайди тир.

Гъа икӀ, Шуай рекъе хуьтаз вири хуьр, итимар, папар, аяларни кваз атанвай. Хурухъ аялар галаз атанвай жегъил дишегълиярни кваз авай. Эдгъемни, Дилъ-сани хтанвай. АкӀ тир хъи, виридаз эхиримжи гъилера Шуаявай са гьихътин ятӀани незуьр, адан руьгъдивай гъилни, рухсатни санал къахчуз кӀанзавай, вучиз лагъайтӀа абуруз чизвай хъи, хуьр са чӀехи тӀемдикай, амай адетдин инсанар инсанвилини михъи дережайриз хкаждай къуватдикай, регъимдин чешмедикай магърум жезва.

Абурун арада БетӀихни авай. Ам сурун патав кӀватӀ хъанвай инсанрин къилдин-къилдин кӀеретӀикай садакни акахъ тавуна, текдиз акъвазнавай. АкӀ тир хъи, адаз, абурук акахъиз кӀан хъанайтӀани, и макъамда Шуаян хатурдай садани адаз са гафни лугъудачир, чпивай къакъуддачир.

Пакадин юкъуз БетӀих садазни ахкуначир. Ам йифиз хуьрйӀ экъечӀна фена, лугъуда. Фейи пад садазни чидач, я садни и кар чириз алахъни авунач...

Хуьруьнвийри къатӀай мад са кар авай: хуьре сад къейила, мукъва-къилий-риз башсагълугъ гуз райондай хкведай Вурдихан, Сардаран буба, Шуай къейила хтаначир. Я Сардарни садазни акуначир. Халкъди лугъузвайвал, абурук са шумуд йисар инлай вилик хуьруьн клубда Шуая Сардаран угъривал винел акъудунин хъел кумай. Мумкин тир, маса, садазни течизвай, себебни хъун.

Хуьр патал цӀийи, амма къайи са хабар мад авай: Чепедин фур михъиз ацахънавай. Ам цӀийи къилелай эгъуьн хъувун герек жедай.

Гъа и юкъуз, Шуай кучудна хкведайла, Ингъар муаллимди Андрей адан буба Ясабан сурални тухванай. Ихътин фикир Андреяхъ авайди тир, амма адаз и кар гьикӀ, мус ийидатӀа чизвачир, хъанвай къван вакъиайрини а фикир вахтуналди къерех ийиз тунвай. Идалайни гъейри, адаз и жигъетдай хуьре са гьихътин ятӀани хсуси адетар, вахтар авайди хъизни тир. Ингъар муаллимди, адан рикӀевай теспачавал гьиссайди хъиз, лагъанай: «Ша за вун гила ви бубадин сурал тухун. Анал фин ви буржи я, чан хва».

Песенни, зунни абурухъ галаз фенай. Шуаян хъалдилай агъада авай Варарин мягӀледин сурарал фейилани, я Ясабан сурал хъайи декъикъайрани, я анай хуьр галайвал хкведайлани, чи садан сивяйни са гафни акъатначир.

И кисайвили Шуай къакъатунин тІалдикай, гзаф йисар инлай вилик Ясабан къилел атай мусибатди хкай тІалдикай ва Ясабан тарих чизвай вири ксарин зигьинрани руьгьера, ам рикІел хтайла, арадал къведай гьиссерикайни а тарихдихъ галкІанвай маса крарикай гафаралди лугъуз жедайдалайни хъсандиз лугъузвай.

Тахъай хътин жуьреда ванер иликънавай секин хуьре авайди са ван тир: ЧІехи вацІун ван. Гъадайни къе пузгъунвилини везинар къвезвай.

ПУД ЛАГЪАЙ ПАЙ

1-къил

Шуаян къиникъалди адан тарих, адакай ихтилат акъалтІнава лагъана нукъ-тІа эцигизни жедай. Амма уьмуьрди а нукътІадин вахт татанвайди ва Шуаян уьмуьрдихъ чилел мад са къатІ амайди къалурна.

Эдгъемни Диляса, тади кІвалахар аваз, гъа хтай юкъуз хъфенай, абурухъ галаз я Жебес халудивай, я завай артухан ихтилатар ийиз хъаначир. Эдгъема вичив Шуая вуганвай чарар вичиз яргъалди виже къведа, абурай къил акъудна, ахпа абур гъина хуьдатІа, гъадан гъакъиндай вичи хтана хуьре са меслят ийида лагъанай. «Гьелелиг а чарариз са хатани авач, за абур кІевиз къунва ва хуьзва, – лагъана ада. – Зал чан аламай къван абур санизни фидач... Чарар къетІенбур я, чпин къимет гафаралди лугъуз жерибур туш...».

...Андреян бубадин суралай хтана, чи кІвалин патав чара хъжедайла, Ингъар муллимди чаз, Песеназни, Андреязни заз, лагъанай:

– Пака гъазур хъухъ. Чун Тагъардиз фида.

Ада икІ вучиз лугъузватІа чун вири гъавурда акъунвай.

Муаллимдиз, Песенан рикІевай къвандини аян яз, гъамни вичин диде-динни бубадин сурарал тухуз кІанзавай. Песенавай хуьр ихътин хажалатдик акатнавай, виридан рикІер какахънавай арада вич аниз твах лугъуз тежедайди Ингъар муаллимди гьисснавай.

Пакагъан юкъуз чун Хважа халудин машиндаваз Тагъар хуьруьн сурарални фенай. Хайи сурар жагъидатІа лугъуз Песенан рикІик хъанвай. Хуьруьз фена, анай са кас галаз атанайтІани жедай. Амма вучиз ятІани Песеназ хуьруьз физ кІан хъаначир. Чна къатІузвайвал, хуьре, фена, рикІелни аламачир вичин кІвалихъ къекъуьн, ам хабарар къун адаз залан тир. КІвал вич аматІани низ чидай. Ам амукъ тавуни рикІ генани тІар хъийидай.

Песена сурар, «абурухъ тІварар кхъенвай къванер тахъун мумкин я» лугъуз, гъа лишандалди абур жагъур хъийида лугъуз умудзавай. Амма тагъарвияр чпин зурба зуьрнечидин къилихъ тІвар кхъенвай къван акІур тийидайбур тушир. Уьтквеманни адан папан тІварар кхъенвай чархун зурба къванер галай къве сурун къилихъни.

Песен, дидени буба квай, ахцукъна векъ акъатнавай къве кІунтІунин юкъва метІерал акъвазна, гъар сад са гъилив къуна, вич чинихъди ярх хъана, са шумуд декъикъада гъакІ акъвазна.

Ахпа къарагъна, вилер михъиз-михъиз лагъана:

– Багъишламиша... – Ахпа ада, Ингъар муаллимдилай эгечІна, Хважа халу, Андрей ва зун са-сад къужахда тваз чуькъвена. – Зи рикІ заланзавайди тир

икъван гагъда... Заз багъри сурар ахквадач лугъуз... Гила ам къезил хъхъана... Сагърай куън, зи стхаяр... Гила заз къейитIани къайгъу амач...

– Къейибуруз рагъметрай, – лагъана Хважа халуди. – Чаз дуъаяр кIелиз чидайди туш...

– Чи цаварин лекъерин луварин ванер, инавай къван булахринни кIамарин ширширар, дагъларин шагъваррин, векъеринни цуъкверин вишришрин ванер и накъвадик квай вирибурун руъгъер патал дуъаярни хъурай, лайлаярни, – вичин гафни лагъана Ингъар муаллимди.

– Гафарин кIватI вун, къарай атIай муаллим! – гъейранвилелди лагъана Хважа халуди. – Гьалал хъуй ваз незвай фуни хъвазвай яд!..

Къве йикъалай Песенни Андрейни Москвадиз хъфенай. Шуаян къиникъи сефиларнавай абуруз гъакI авун дуъз яз акуна. Жебес халудини, Балакъ халудини, Ингъар муаллимди чпи абур илифарун патал къунвай нубатар, гадаяр къведай гъилера хтайла, къуватда хутадай икърар къабулнай. Хуъре исятда шад тIуънар-хъунар ийидай гуъгъулар садазни авачир.

Авайвал лагъайтIа, и суъгъбетзавай вахтунилай са къадар виликди алатна, ихтилатун хъайитIа, Жебес халудизни, Балакъ халудизни, Ингъар муаллимдиз Песенни Андрей илифардай вахт за мехъер авур чIавуз хъанай. Абуру са-сада мехъерилай гуъгъуъниз зун зи цIийи свасни галаз, зи дустарни чIехи жумартвилелди, гъилин ва рикIин ахъавилелди илифарнай. Хважа халудини мад гъилера чун вичин кIвализ тухванай. Им абуру заз чпин мукъвавални багъривал ва зи бадедиз чпин чIехи гъуърмет къалурун тир. Зи мехъерик Эдгъемни, Диясани хтанай. ДатIана тади крар авай абур гъа хтай юкъуз чпин машиндаваз хъфенай... А йикъар гъеле вилик кумай...

Гъелелиг виридан рикIера гъатнавайди Шуай бедбахтвилик акатна къинин тIал тир. Вири халкъди и мусибат тIебииди тирдал шак гъизвай, гъар са ма-мухвидиз и кардай къил акъудиз кIанзавай, амма сакIани къил акъатзавачир.

Са гъафтедилай Жебес халу райондиз фенай. Адаз, райондай пешекарар атана, ВачIедин кIвале вуч мусибат хъанатIа къил акъудна, Шуай къинин себеб чириз, аник инсандин гъил кватIа, а касдиз къевезвай жаза гана кIанзавай. Райондин са идарадикни виликан симин пагъливандин, тIвар-ван авай касдин тIем акакънач. Райондин комитетда адаз лагъана: «Дагъда залзала хъана, и карни МуркIадин дагъдин муркIар аватуни, Чепедин фур ацахъуни субутзава. Залзаладини, аватай муркIадин зурба къаябрини чилер, дагълар зурзурна, агъзурни са шумуд виш йис инлай вилик хъайи, инсандин нефесни гъил галукънавай магъара ацахъна, куъ абдал харапIайрик акатна къена. Им бедбахт дуъшуъш я. Мусурманвилелайни иски дин гвай, вични гъа вахтарин амукъа хътин, инсанрив, гъукуматдив агат тавур, вичин бубани дяведай катая хаин хъиз ягъай а кас тIебиатди вичи инсанрин арадай акъудна». И гафар лагъайди Вурдихан, Сардаран буба, райондин къвед лагъай секретарь тир.

– Вуна рикIивай лугъузвани и гафар? – хабар къунай Жебес халуди.

– Эхъ, – жаваб гана секретарди. – Им райондин партиядин комитетдин фикир я. Чи жавабдар органрин бязи векилар чкадал фена гъа ихътин фикир гваз хтанва... ГъакI жуван къил тIармир...

Аниз, Дагъдиз, ВачIедин кIвализ, мад са касни тефейди Жебес халудиз чизвай.

– Я чан хуъруънви, – хъуътуълдиз, и гафуналди секретардин рикI чкадилай юзуриз кIанз, рахана мад Жебес халу. – Сад лагъайди, ажайиб, къетIен, къадим

вахтарин гъарфар кѐлиз жедай кас кѐнва, кѐвед лагъайдини, дерин вахтарин тарихдиз талукъ имарат чкѐанва. Бес идан себебар чир тавун дуъз яни?

– Хъайи крар хъаначиртѐа хъсан тир, – къайидаказ, кѐванцѐй ван кѐвезвай хъиз рахана секретарь. – Чнани а инсандин гъайиф чѐугвазва. Хъайи кардин себебар за ваз лагъана. Муъкуъ патахъайни, чун, чи вири советрин инсанар, стха халкъар къулукъди са гъиниз ятѐани, садазни течизмай, мавгъуматривни диндин буъркъуъвилерив аѐѐанвай девирриз ваъ, виликди, пакадин йикъаз, коммунизмдиз физвайбур я... Герек авачир крарик къил кутамир, Жебес... Чуъкъни тавуна ахлад хуъруъз... Куъгъне вахтар рикѐелай алуд... Кѐвезвай вахтарилай фикира.

Жебес халудиз мад лугъудай гафар жагъана, вичиз, райкомди чуънуъхза-ватѐани, чизвай маса крарни авайди къалуриз ва гъа са вахтунда и жигъетдай Вурдиханав вуч гаф гватѐа чириз кѐан хъана:

– Чи хуъруъв ванер агакънава, бес Шуай кѐйи йикъан вилик Дагъдиз пѐирер чукѐурун патал комсомолрин десте фенвай лугъуъз... Жегъилар я... Белки, гъабурувай са кар хъанатѐа?..

Вурдиханан эрчѐи рѐѐам хкаж хъанай, лугъуда, амма ван дегиш тахъана, виликдай хъиз къайидаказ ва атѐуз-атѐуз жаваб хъана:

– Эхъ, чи активный комсомолар Шуаян магъарадиз ваъ, муъкуъ пѐирер, куъгъне вахтарин амукъаяр, чукѐурун патал ракъуриз кѐан хъанай, амма абур физвай рекъелай элкъуър хъувунай... А магъара авай чкани садазни чизвайди туш, я аниз, Шуаялай гъейри, физ кѐани садни хъайиди туш. Чак гъалаба кутавайди бѐзи авам ксар мусурман пѐирер лугъудай чкайриз фин я... Ятѐани, гъабурукни хкуърнач... Вуна гъаниз физ кѐанзавайбурун вилик пад яхъ, фимир лагъ.

– Заз вуч ихтияр ава са низ ятѐа вичиз кѐанзавай чкадиз фимир лугъудай? Ам ви кѐвалах я, лагъана Жебес халуди.

– Вун чѐехи пагъливан я... Ви гафуниз яб гуда жегъилри... Зи рикѐел алама: пагъливандин гъварарин тарцѐй, сим фенвай гъачадила, вуна Сталинакай шиирар кѐелдайвал...

Жебес халуди вич Вурдиханаз, Сталинан тѐвар къуналди, чпин, коммуни-стрин, патал алайди тирди къалуриз ва «чѐем квай» гафаралди маса къачуз кѐанзавайди гъиссна, амма пагъливан акѐ регъятдиз гафунив тухуз жедайбу-рукай тушир.

– Сталина дагълариз фимир садазни лагъанач къван... – Жебес халудиз Вурдиханан гафар жаваб авачиз таз кѐан хъанач. – Пѐирерал фин халкъдин са адет я, адакай садазни са зиянни авач... Инсанри чеб чѐуру крарикай, ни-ятрикай михъи хъуникай фикирзава... Ина пис вуч ава? Пѐирерилайни гзаф жегъилар дагълари, кукѐушри, тѐебиатдин гуъзелвилери чпел чѐугвазвайди я?... Гъар симинал хкаж хъайила, за жувак лувар акатайди хъиз гъиссдай... Дагъдин синерал хкаж хъайи, агъада авай чилелай вине хъайи касдизни вичик зурба лувар акатайди хъиз жеда. Руъгъ цѐийи хъхъана, лувар акатна, мурадлив аѐѐана хтун чѐуру кар яни къван?.. Къуллугъдин кѐарарай хкаж хъана руъгъ баят хъун пис я, Вурдихан! Садра жувни хкаж хъухъ чи Дагъдиз! Гъа чѐавуз вун аниз физвайбурун гъавурда, белки, акъан...

– Ахлад! Ахлад! – лагъана Вурдихана, сѐятдиз килигиз. – Заз вахъ галаз рахадай вахтар авайди туш...

Жебес халу, вичиз са гъахъни гъат тийидайдан гъавурда акъунваз, кабинетдай экъечІна хтанай. Ам гъавурда акъунвай: диндин месэлайрихъ галаз алакъада авай касдихъ ва гъахътин чкадихъ галаз алакъада авай месэлайрикай рахунихъ чІехи идарайра хуш авач, я а месэлаяр кудуналди, кардал къведай са кІукІни жедач...

...Шуай хуъруън уъмуърдай техфенвайвилин лишанар, ам къена йисар алатайлани, гьалтиз хъанай.

Идалайни гъейри, хуъре заз чидай, заз чеб багърияр хъиз хъанвай, чеб са гъихътин ятІани себебралди Шуаяхъ галкІанвай ва чпикай зи и кхъинра раханвай ксарин уъмуърда гуъгъуънлай хъайи бязи вакъиайрани Шуаян тІвар рикІел-мецел къвез хъана, ада абура иштиракиз хъана лагъайтІани жеда.

Идалайни гъейри, Шуаян гъил хкІур, къадим тарихрихъ галаз алакъада авай къаргъу амай. Абур Эдгъем Шахшанав гвай...

Шуай михъиз къенвачир.

Ададай амай маса затІарни авай. Абурукай, са Жебес халудилай гъейри, садазни хабар авачир ...

ГъакІ хъайила, икъванбурукай виридакай рахун герек жезва...

Гъа икІ...

2-къил

Йисар къвез алатнай.

Дуъньяда зурба крар кьиле фенай.

Вич чкІида лагъана садан фикирдизни текъведай чІехи уълкве – Советрин Союз чкІанай. Ам чкІидалди вилик уълкведин инсанар, халкъар вири са гъихътин ятІани гара гъатнавай, виридаз, ам дегиш хъайитІа, чеб са гъихътин ятІани залан парцикай азад жедай хъиз ва чпин къведай уъмуър лугъуз тежер хътин бахтаварвилики аваданвилик жедай хъиз тир. Инсанри уълкве чкІида лагъана фикирзавачир, я кар и абуруз кІанни ийизвачи жеди, абуруз чкІана кІанзавайди уълкведин къурулуш тир. Абуруз кІанзавайди азадвални, аваданвал тир, рикІевай гаф лугъуз хъун, кІани патахъ физ-хтун, кІани кар ийиз хъун тир. Тимилбуруз уълкве пунай акъуддай мурад авайтІани, халкъдин лап чІехи паюнихъ вучиз ятІани, уълкве инихъ-анихъ юзурайла-зурзурайла, гъа бахтаварвилер вири жагъида лагъай кІеви эр-умуд хъанвай. Инсанрин кьилер какахънавай, абур какадарзавай, амма абуру чпин умуд квадарзавачир. Гъа экуъ умудни, экуъ мурадар кьиле аваз абуру чпин кьилер какадарзавайбурун крарал къул чІугвазвай, абурун гелеваз физвай, абурун крарни ниятар кьилиз акъатуниз рум гузвай. Абуру игътият техвена авур ихтибарни чпин умудни мурадар хъиз зурбади хъанай. Инсанри ихътин чалпачух береда чІехи гъалатІар жедайдакай фикирначир. ГъалатІар лагъайтІа, гъа ихътин берейра лапни зурбабур жедайдакай фикирдайбур, гъарайна лугъудайбур тахъана авачир, амма абурун ван садазни атаначир.

Уълкве чкІана. Инсанар, сархушвал алатна, чеб чпел хтайла, абуруз акуна хъи, чеб алцуарнава. Алцууринни тапаррин, гьиллебазвилеринни угъривилерин, маса-гунринни къагъбевилерин вахтар алукънава. Авай вири къакъудна, халкъдин гъиле тур «азадвал» лугъудай бистІи тапанди хъанвай. Виликан зурба уълкведин вири халкъар и фашал, я нез, я хъваз тежер азадвилеиз вуч ийидатІа течиз, теспача хъана амукънавай. Абурун умударни, мурадарни – вири пІуртІ хъанвай. «Гъахъвал», «Ягъ-намус», «Адалат», «Дуствал» хътин

гафар, чеб гзаф ван жезвайтлани, кѣметдай аватнаваз, цѣйи уѣлквединни уѣмуьрдин кѣенерар гѣиле кѣунвайбуру хѣуьруьнрал вегѣенвай хѣиз аквазвай.

Инсанрин рикѣер, хиялар, винел патан акунар дегиш жезвай. Садбурун вилера атланвай умудни, акѣалтѣ тийир сефилвал, муькуьбурун вилера вагѣши гѣайвандиз хас лишанар, вал хкадариз, вун кѣус-кѣус ийиз клан хѣунин ниятар аваз аквадай. Санлай инсанар жанавурризни хипериз элкъезвай.

Виликдай жеда лагѣана ади фикирдизни гѣиз тежедай крар, чѣуру крар гзаф жезвай. Абурухѣ галаз вири вердиш жезвай...

Са вахтара чеб стхаяр я лугѣузвай халкъар гила, душманар хѣана, сад садал элкъевенвай... Виш йисара кѣуьн-кѣуьневаз уѣмуьр тухвана, кѣун-шивилин алакѣяр хуьз хѣайи, хванахавилерни арада аваз хѣайи, яни сад сада хѣ галкѣурзавай хѣсан крар чѣуру крарилай гзаф хѣайи и халкъари чпин месѣлаяр гѣялдайла вучиз дуствал кѣулухѣна душманвал вилик кутазватла кѣил акѣатзавачир. Гѣуьрметни ихтибар авачиз кѣуншивал авун жери кар туширди вири халкъариз фадлай чизвай са рехѣ я эхир. Вучиз абур а рекѣелай алатзаватла, лугѣуз хѣун четин тир. Душманвилелди гѣялзавай ва я вичин гел квадарзавай гѣар са месѣла – ам гѣахѣвални адалат галачиз гѣялнава лагѣай чѣал я эхир. Кѣилди инсанри гѣахѣ галачир крар авуртлани, сагѣ са халкъди ахѣтин чѣуру кардиз рехѣ гуни а халкъ тарихдин рекѣяй чрун тавунвайди, ам халкъвилин кѣакѣан дережадив агакѣ тавунвайди ва адан тарих деринди туширди кѣалурзава...

...Кѣулан вацѣун эрчѣи пата цѣйи гѣукумат арадал атанвай. Кѣадим, дерин дувуларни тарих авай лезги халкъдин са пай, чѣехи пай, гѣаник акатнавай, амай пайни Урусатдиз хѣанвай. Им халкъ гѣакѣ кѣве патал пай хѣун тушир, им чан алай затѣ кѣве патахѣ чѣехи са турунивди атланва лагѣай чѣал тир. И дуьшуьшда а турунин везифа вири тарихда лезги халкъдин кѣулан тар хѣайи Кѣулан вацѣу кѣилиз акѣуднавай, адакай кѣве уѣлкведин арада часпар хѣанвай. Икѣван гагѣда гурвилинни такабурвилин ван алаз, халкъдик руьгѣ кутаз, чилерал абурни аваданвал гѣиз авахѣай Кѣулан вацѣун ванцѣй халкъдиз гила пузгѣун везинрин, сузадин, вичин кѣисметдал наразивилин ван кѣезвай.

Гѣар гѣи хѣайитлани халкъдиз икѣ пайи-паяр авунин кар кѣун чѣехи душманвал я, гѣахѣунизни тѣебиивилиз кѣур гун я. Ахѣтин кардик кѣил кутур кѣуватар я инсаф, я намус авачирбур я. Ахѣтинбурун хурукай инсанвилелдини меслятдалди гѣахѣ арадал хкиз клан хѣуник умуд кутунни жув алцуарарзавай мисал я.

Кѣве патал хѣанвай халкъ дерин хер алай, кѣулан тар ханвай, зуркѣулан хѣанвай халкъ я. Ахѣтин халкъ ханвай микѣнатѣисдин кѣусунив гекѣигиз жеда. Ханвай кѣве патан кѣерехар сад садав агуд хѣийиз клан хѣайитла, абур чпи чеб кѣулухѣди эцѣа. Микѣнатѣисдин кѣве кѣусунин амай кѣерехри, иллаки чеб акси кѣве кѣерех хѣайи патари чеб чпихѣ чѣугвада, чеб чпихѣ галаз галкѣида, амма им тѣебии ваѣ, алабар хѣанвай галкѣун жеда.

Лезги халкъдин кѣве патани гила сад сада хѣахѣтин алабар хѣанвай жуьреда ялзавай.

Ханвай микѣнатѣис галкѣуриз хѣижедач, амма чан алай халкъ галкѣуриз хѣхѣун мумкин я. И кар патал, ам пайнавай часпар арадай акѣудун бес я, халкъ вичин тѣебии гѣалдиз, адан руьгѣдин кѣатѣ-кѣатѣнавай «дамарарни» чпин чкадал хкведа, галкѣин хѣийида, сагѣ хѣжеда, халкъдикай халкъ хѣжеда.

Гъар са пата кьилди-кьилдин уьмуьр тухузвай халкъдивай вичин сад хъувунин кьисмет гъалун патал ийидай алахъунарни зуракIбур жеда, адаз са вичин къуватар акъакъ тавун мумкин я. Ихътин гъалда адаз руьгъдинни бедендин тIем гзафарунин мумкинвилер бажагъат жеда. ГъакI хъайила, ихътин халкъдиз куьмек дуьньяда гъахъ паталди алахъзавай гъукуматар, маса къуватар аватIа (аватIа абур?), гъабуру, халкъдин рикIикай яд хъвана, адан дердиниз чара авун герек я.

Амма алуькнавай вахтари я гъахъ гвай къуватарни, я гъукуматарни авачирди къалурзавай.

Лезги халкъдин кьисметдикай фикирардайла, зи рикIел ихътин са кьиса хквезва.

Са гъиниз ятIани физвай са кIеретI инсанар жеда къван. Дамахар гвай, кефер чIугваз физвайбур. Са чпелай гъейри масадбурукай къайгъу авачирбу. Атана агакъда ибур са кIамал. КIама кIвач эцигдай улам авачиз жеда. Дамахар гвай и инсанриз я кIвачелай алудна це гъахъиз кIан жедач, я къванер жагъурна улам авунни абурун фикирдиз къведач. Эхирни и кIамун къерехдал уьмуьр тухузвай са кас жеда, рикIе регъим авай, мугъманриз гъуьрмет ийиз вердиш. Ида лугъуда: «Зун кIамал муьгъ хъиз акъвазда, куьн, зал кIвачер эцигиз, а патаз элячI. Инсанар рази жеда. Абур, са-сад а касдин далудал кIвачер эцигиз, кIамун муькуь патаз экъечIа. Эхирни ибурукай сада, муьгъ хъанвайдан далудал акъахайла, хъилевди дабан гъалчиз, лугъуда: «Вун патахъдиз акъвазнава, далу дуьздаказ яхъ!»

Де лагъ ихътиндаз вуч лугъудатIа, вуч ийидатIа...

Къенин аямда лезги халкъ гъа регъим авай кас хъиз я заз. Къве гъукуматдин арада вичикай муьгъ авунвай адан далуда, гъайиф хъи, къуьлер, дабанар, кIурар эцягъиз, «далу дуьз яхъ!» лугъудайбур гзаф хъанва, абурун къадар сакIани акъалтIавач...

...Дагъустандин газетриз чIуру хабар акъатнавай.

И хабар зазни талукъди тир. Им чIехи Ватан чкIини зазни, зи хуьруьзни гъайи сифтегъан чIехи мусибат тир.

«Къулан вацIун кьиблепата хъанвай цIийи уьлкведин меркезда вичин бине Дагъустандай тир алим Эдгъем Шахшан, адан паб ва диде чпин кIвале чанариз къаст авуналди яна кьенва. Алимдин рушан кьисмет гъикI хъанатIа тайин туш, ам гел галачиз квахънава», – кхъенвай газетра.

А вахтара мобильникар халкъдин гъилера гегъешдиз гъатнавачир. За жуван кабинетдавай адетдин телефондай хуьруьз, мектебдиз, зенг авуна. Ингъар муаллимдивай хабарар къаз кIан хъана. Ам авачир. Ам къайи хабар агакъунни кваз Жебес халудихъ галаз Бакудиз фенвай. Балакъ халуни, Хважа халуни и хажалатдикай хкечIнавачир. Гъабурни аниз фенвай. Хважа халудин машин хуьруьнвиар патал са векъерни келемар хкун патал, мехъеррин сварагар, мугъманар хкиз-хутахун патал тушир. Адаваз пата-къерехда къейи хуьруьнвиарни хкидай.

– Абур тади гъалда фенва, – лагъана заз мектебдин директорди. – Хважадин машин сергъятдилай а патаз ахъайнач. Машиндин документар гвачиз фенвай ам. Я абур адаз хъайидини туш. Элкъвена хтанва. Амайбур ахкъатнавач. Мус хкведатIа чизвач... Хважадин гафарай, мумкин я, пуд мейит сергъятрилай хкунин четинвилер жедайвиляй гъа пата кучудунни...

Гуьгъуьнлай заз чир хъайивал, гъакI хъунни авунай.

Къве гьукуматдин сергьятдилаь элячІдайла, къайи хабардин гьарайдиз фейибур сятералди цацар алай симерин арада акъвазарнай. Ида яргьалди эхиз тахъай Жебес халу михъиз къапарай акъудна лугъуда. Ада сергьятдалай аскерар ва сергьят хуьнизни къуниз талукъ маса ксар са шумуд, хуруяр къуна, инихъ-анихъ гадарна. Галайбуру Жебес халу са гуж-баладалди «час-пархъанрин» гъилияь ахкъудна. ТахъайтІа, гьукуматрин часпарар чІурайди я лагъана, дугурдай ам са къазаматдиз, кутадай суд-дувандик. Мусибат хъанвай чкадиз физвайвиляь, вични Эдгьем Шахшанни адан хзан хиянаткарвилелди къейи чкадиз физвайвиляь сергьятдаллайбурун рикІер хъуьтуьл хъана жеди. Хкведайлани, гъахътин гьутар-путар тахъун патал, халкъдин тарихдихъни, къенинни пакадин йикъахъ рикІ кайи Эдгьеманни адан паб Диялсадин руьгьер Къизил муькъуьнни часпардин татугайвилеривни русвагъвилерив тІар тавун, заланар тавун патал, къейибур гъа чпи уьмуьр тухвай чкада («Гъанагарни чи чилер я» лагъаналдай Жебес халуди) кучудун меслят авунай. Абуру анай хтунин энгелвални гъавиляь тир...

Зи вил Жебес халу хтунал алай, хуьруьз хъфена, адан зурба хажалатдик жуван къуьнни кутадаьвал. За хуьряь, жув рахай мектебдин директордивай зенг вилив хуьзвай...

КІвалахдал гъилияь са карни текъвезвай зун жува КІвалахзавай чкадин патав гвай бульвардиз, СтІал Сулейманан бульвардиз, адан гуьмбетдин патав, экъечІнавай. И шегьерда уьмуьрдин шад ва пашман йикъара жуваз хъайи хвешивилерни сефилвилер пайдай авай-авачир са чка заз гъа инаг тир. Заз акІ тир хъи, вич буьруьнждинди ятІани, Сулейман бубадиз вичин тІварцІел атайбурун виридан рикІер аян я. Ам, чІехи шаир, садлагъана ви рикІяь рахаз эгечІда, вичин камаллу цІарарал чан гъида, абуру ви руьгъда цІийидаказ, такур хътин манаяр кваз ван ийида. Вав сабур агакъда. Руьгъ, рикІ лигим жеда. Мягъкемвал герек макъамда вав къил агъузариьз тадач. Виликди рум гуда...

Шаирдиз салам гана, са геренда адан къаматдиз килигиз акъвазна, зун бульвардин къерехдал фена, гъуьлуьн яргъариз килигна.

Гад яз, цавар алахънавай. Гъуьлни цав сад садак какахънавай. Налугъуди, и къве тІебии къуватдиз чилерал къиле физвай КІвалахрикай са хабарни авач, я, хабар аваз, са къайгъуни авач. Гуя абуру лугъузва: «Куьн, инсанар, квеьз я, чун чаз. Куь дердияр куьне квеьз гъяла...» Амма виле акъадай са къетІенвал авай: чайкаяр. ЦІийи девир алуькъайла, абур садлагъана дегиш хъанвай хъиз тир. Абурук гзаф къал квай. Абур цавариз хкаж жез, йигин чархар ягъиз авай. Абур тек са гъуьлел элкъвезвачир, абуру саки вири шегьердал чархар язавай. Заз жуван вилералди акурвал, абур шегьердин гъуьлуьн къерехдивай яргъал пипІерални гъараяриз гьалтзава, гьатта Тарки-Тау дагъдин къилелни элкъвез аквазва. Вучиз икІ жезватІа, садавайни тир гьалда лугъуз жезвачир. Инсанри, гьелбетда, и кардиз чпин баянар гузвай. Абуру чайкайрин лув гунар виликан уьлкве чукІунихъ ва инсанар, абурун хесетар, ниятар, фикирар дегиш хъунихъ галаз алакъада твазвай.

Девирда жезвай дегишвилер шаирдин гуьмбетдивни агакъзавай.

Адан патав гзаф къекъверагар пайда жезвай. Гзафбур, саки вирибур, патал чкайрай, маса цІийи уьлквейрай атанвайбур тир. Чебни дишегълияр, аялар галайбур, хурухъни кърпеяр галайбур, вирини це лугъузвайбур.

Зун, хтана, Сулейман бубадин чин галай патахъай авай скамейкадал ацукъна.

Садлагъана куъче галай патай автоматар ядай, машинри сигналар гудай, инсанрин гъарай-эвердин, туънт макъамар ядай какахъай ванер акъатна. Ахпа машинрай «цІвагъар» акъатна. Садни акуна заз машинрин са жерге Сулейманан бульвардиз гъахъна, акъваз хъана.

Ибур мехъерин машинар тир. Къавар ахъа къве машинда автоматар гвай гадаяр авай. Чамни свас ва амайбур машинрай эвичІдалди и къведа галаз-галаз са шумудра цавуз гуълле гана, налугъуди цаву ибуруз са гъихътин ятІани ахмурна, гадайри, лагъайтІа, ахмурдикай гъяз тахъана, цавар «чкадал ацукъарна».

Чамни свас, чІагайдаказ алукІнавай рушарни гадаяр жергедаваз, гуъгуънал макъамар язавай къаваларни алаз, Сулейманан гуъмбетдал фена. Сифтени-сифте къилдаказ чамранни сусан, ахпани абурухъ галаз муъкуъбурун шикалар яна. Жегъилрин юкъвай заз рекІв алаз алукІнавай, дамахар гваз къекъевезвай иски танишни акуна – Сардар. «Мехъерни са гъакимдин-бакъадин хчинди я жеди, – фикирна за. – Масадбуру икІ чпиз кІанивал яракърай цавар къарсурдачир. Ибур гъахъ-дуванни, къанунарни чеб яз гъисабзавайбурукай я, халкъдиз гъикІ умуър тухудатІа, адаз цІийи гелел къвез чирзавайбурукай я...»

Сардарни гила гъахътинбурун жергедик квай. Заз ванерни атанвай, адаз бубади республикадин къилин идарада са къуллугъни пулдихъ къачунва лугъуз (Маса саягъда къуллугъдал акъвазун садан къилени ацукъдай кар яз амачир. Анжах пулдихъ къачур къуллугъ кавди, дуъзди яз гъисабзавай).

Жувахъ галаз цІуд йисуз са классда кІелай и кас акуни зи рикІе са кІусни чим туначир. Акси яз, умуърда жезмай къван садрани такІанвал тван тийиз алахъай рикІе (им бадедин тарс тир: «Килиг гъа, бала, садрани жуван рикІе маса касдихъ такІанвал твамир!») и касдихъди такІанвал вич вичелай хкаж хъанвай, ам иликъариз алахънайтІани, залай а кар алакъдайвал тушир. Адаз зун аквазвачир. АкунайтІани, ада такур къасар ийидайди заз чизвай.

Сардара вичихъ галай рушариз, сивелай хъвер алахъиз, гъилер юзуриз са вуч ятІани лугъузвай, гагъ садахъ, гагъ муъкуъдахъ галаз вичин шикалар ягъиз тазвай. Ахпа ада са маса гададиз эверна, гъилелди са гъихътин ятІани ишлараяр авуна. АтІадани, фена, машиндай шампанскидин птулка гъана ахъайна, са руша гъа машиндай зирингдаказ фужерарни гъана. Сардара птулка вичин гъиле къуна, фужерра, алахъиз-алахъиз, ички цана.

Бульварда авай халкъди къерехрал акъвазна мехъерин сварагдиз килигзавай. Амма мехъерин векилриз чпиз халкъ килигзава-килигзавач са къвайни тушир. Абурун гъерекатар чпиз чеб къалуриз кІанзавайвилибур, чпелай винизбур, иербур, пул квайбур ва чпелай гзаф акъул авайбур авач лугъуз кІанзайвайвилибур тир.

Къерехда авай халкъдикай са къариди гъарайни авуна:

– И гуъмбетдик шаирдин сур квайди я! Куъ крар кутугнавайбур туш!

Мехъерин свараг садлагъана секин хъана. Налугъуди, ибурал виридал хабарни авачиз къайи яд илична.

– Ничего страшного! – лагъана виридакай са Сардара. Ахпа Сулейманан гуъмбетдихъ бокал авай гъил яргъи авуна, къаб гуъмбетдин ценев геляна, алава хъувуна: – Он был бы не против. – Ва кІевидаказ хъуърена.

Сад-къве руш хъуърей ванерни акъатна. Автоматар гвай гадайриз (абуруз гъар вуч ятІани чпин туънтвал къалуриз кІандайбур хъиз тир), яракъар цавална, ягъиз кІан хъана. Амма чамра абур гъилин ишарадалди акъвазарна ва вичин свасни галаз, са гафни талгъана, къил кутуна, гуъмбетдин патавай къакъатна,

гъуъл галайвал фена. Амайбурни абурун гуьгъуьна гъатна. Рушарикай са шумуда гуьмбетдин ценев цуькверин ацІай ва иер кІунчІар эцигна.

Чамрани суса, сварагди гуьулуьз далу гана шикилар яна, чпин шампанскийр бульвардин жугъундив акъвазна хъун хъувуна. Ахпа абур, хтана машинра ахцукъна ва, ругни, гъарайни, автоматрин ягъунар килелез, гъа атайвал хъфена.

Бульварда авай халкъ садлагъана кьери хъана, инсанар гъар сад санихъ чкІана. Мад япара чайкайрин гъарайрин ванер гъат хъувуна. Къушарик квай къал мад къалин хъана акъазвай. Абуру, гуьлелай алатиз, шегъердин кьерехда авай кІвалерал чархар язавай. Вучиз икІ ятІа, къил акъудиз жедайвал тушир. Гуьулуьн кьерехда жуьреба жуьре кафеяр, михи гъавадал столар эцигнаваз тешкилнавай недай-хъвадай чкаяр, шишер чрадай чкаяр тешкилнавай. Гуьул галай патай къевезвайди гуьулуьн вичин ваъ, мангъалра кузвай кІарасринни, абурал чразвай шишерин ни тир. Гъа ни секин, гар алачир гуьулуьн винелни хъун мумкин тир. Белки, чайкайри, гъа нидикай хъел къевез, наразивилелди гъараяр ийизвайтІа?

Паркуна киле физвай маса сегънеярни ахъа жезвай. Це лугъудайбурун са кІеретІ – хурухъ аялар галай, яргъи цІару, амма куьгъне ва шуьткъвенвай булушкаяр алай вад-ругуд дишегълини кІвачер къецІил цІуд-цІувад бицІи гадаярни рушар атана акъатна. Абурухъ цІуругуд-цІерид йиса авай хътин са рушни галай. Ам вучиз ятІани заз амайбурукай тушиз акунай. Ада и паркуна вичин килелай амайбурал алай хътин ранг фенвай яйлух алудна гъиле къунай. Адан яргъи чІулав чІарар къуьнерилай авахънавай, вичелни экуь-вили рангунин, хилер куьруь майка алай. Ахпа ада вичелай еке цуьквер алай, вичизни къадардилай еке яз акъазвай яргъи юбкани алуднай. Алуднавай юбкадин кІаникай адал къезил ва куьгъне тушир рехи шалвар алай. КъецІил кІвачер лацу босоножкайра авай. Адан чинин якІарни иербур, лацубур тир, муькуьбурун чинар, лагъайтІа, къумралвилелай алатна чІулаввилихъ алгъанвай ранг алай-бур тир. Абуру чпин чІалалди са вуч ятІани лугъуз, гъил яргъи ийиз, паркуна авайбурувай пул тІалабзавай. Абурун тІалабунар япалайдайбурни авай, гудай-бурни тахъана тушир. Лацу руша це лугъузвачир. Вичелай алудай пекер ада вичелай са къадар гъвечІи рушав вугана. Абурухъ галай чІехи дишегълийри адаз са вуч ятІани гъарайнай, къвала гъутар эцянай. Гагъ урусдалди, гагъни туьрк гафаралди рахаз алахъзавай. Акъадай гъаларай, адаз, амай аялри хъиз, це лагъ лугъузвай хъиз тир. Муькуь патахъайни, ада вичеллай яйлухни юбка алудна лугъуз адаз гъараяр гузвай. Амма лацу руш, къил агъузна, пашмандаказ акъвазнавай, ада вилер михъзавай. Дишегълияр, мурмурарна, адалай алатна, ахпа абурукай садан вил садлагъана шаирдин гуьмбетдал фена. Ада, мад лацу рушан гъил къуна зурзурна, гуьмбет къалуриз, хъел кваз са вуч ятІа лагъана. Лацу руш къил куьрсна акъвазна. И арада гъвечІи рушарикай къведа, хшкадаказ зверна, гуьмбетдин ценев эцигнавай цуькверин кІунчІар къачуна хтана. Ахпа абур паркуна авай чкадин инсанриз цуьквер къачу лугъуз фена.

Сад зи патавни атана.

– Жуван папаз цуьквер къачу! – саки эмирдин саягъда вичин чинин вири кІевивилелди лагъана аял руша ата-пата урус чІалалди заз, куьгъне танишдиз хъиз.

– Вибур чуьнуьхнавай цуьквер я, – лагъана за. – КІандач. Къачудач.

– За чуьнуьхайди туш, атІанилай къачурди я, – гуьмбет къалурна аялди.

– Абур гьаданбур я, вибур туш. Вач эхциг алай чкалал.

– Цуьквер памятникдин куьз я? Ам гьаклан ракъ я. – Руш, зални, зи авам-вилел хьуьрена, вичин савдадиз маса рекьер акьудиз хьфена.

Це лугьузвайбур бульвардин дериндиз, инсанар къалинзавай патахьди фена. Лацу руша вуч ятлани абурун гуьгьуьниз кам авунач. Инихь-анихь килигна. ам, вилер бегьемдиз хкаждай жуьрэтни тийиз, регьуьз-кичлез, члугуна зун ацукьнавай патахьди атана. Адаз це лугьузвайбурун клеретидивай къакъатунин ният авайди, са вучтин ятлани куьмек-чара кланзавайди аквазвай.

Адан лацу хьуькьверал, пелел михьиз ветлери хьванвай гелер алай. И карди ада йиф къулайвилер авачир чкада акьудайдакай лугьузвай.

Кьвед-пуд кам завай анихь хьиз акьваз хьана, ада кьил са жизви хкажна, ахпа, са вуч ятлани лугьуз клан хьана, амма ада вичин гаф садлагьана къуна акьвазарайди хьиз, вичин иер еке, къацу тав квай цлору вилер зи вилера атлумарна.

Аквар гьалда, ада зи чинин рангар дегиш хьанвайди, зун къах хьанвайди гьисснавай.

Рикливайни, заз и вилер фадлай чидайбур, мукьвабур хьиз тир. Заз и чинин лишанарни гьакл тир. Зи бедендай садлагьана къайи зузар фена. Зун клвачел къарагьна.

Урусдалди зав рахай лацу рушан ванци зун михьиз къарсур хьувуна, ванни заз чидай хьтинди тир:

– Халу, куьн лезги яни?

Заз я жуван вилерин, я жуван япарин члалахь тежедай са лишанни амачир. Зи вилериз накьвар хьиткьинна, туьтуьнай кьвез клан хьайи къагьар за са гуж-баладалди иликьарна ва адан чкадал жувай, галклез-галклез, нефес бес тежез, мецелни риклелни садлагьана атай гафар акьудна:

– Вун Эдгьеманни Дилиясадин руш тушни?! Эсмер!

Зун садрани такур, зун вуж ятлани течизвай ам, агьудалди шехьиз-шехьиз, атана зи гарданда гьахьна. Ада зун жуванди тирди гьисснавай. Адан вири беден зурзазвай. Заз адаз лугьудай гафар жагьизвачир, я, жагьанайтлани, абур адаз исятда лазим тушир...

3-кьил

За Эсмер жуван клвализ хутахна.

Зунни зи паб адаз сабур-теселли гайи, адан рикликай хабар къур сифтегьан ксар хьанай. Им регьят кар тушир. Вичин диде Дилиаса хьиз, акьуллу руш тир Эсмер, гьикьван вич гьиле къаз алахьзавайтлани, адан вилер шехьзавай. Клвалей катайдалай къулухь адаз шехьдай мажални, чкани хьанвачир, гила адаз ахьтин макъам жагьанвай. Чна адаз клватл хьанвай къван накьвар авада-риз манийвал авуначир. Абур авахьна кланзавай. Санлай бубани, дидени баде къакъатай аял рушан рикл кьезиларун патал им сифтегьан кам тир.

Абурун хзанда хьайи мусибатдикай хабарар къунни регьят тушир.

Яваш-яваш чкадиз хквез, вичиз мад са хатани авачирди къатлузвай руша, вилер михьиз-михьиз, чаз вичиз чидайди ва акурди ахьайна:

– Зун чи багьда авай. За тарцик ацукьна ктаб клелзавай. Заз клвале мугьманар авайди чизвай. Абур атана са акьван гзаф вахт хьанвачир. Садлагьана клвалей, багь галай пата авай даклардай бадедин кьил акьатна. Ада клевиз,

хаф ягъиз тадай саягъда гъарайна: «Ката, бала, ката! Чун рекъизва! Дагъустандиз ката! Хуъруъз ката!» Садни акуна заз: бадедин кьил дакIардал аватна. Са гъихътин ятIани кьуватди зак цIай кутур хъиз хъана, зун кьил агъадалди катна. Дидединни бубадин танишрин патав фин, абуруз лугъун зи кьилизни атаначир. Зи кьилевайди «Дагъустандиз ката! Хуъруъз ката!» гафар тир...

Эсмера, гъикъван четин тиртIани, вичи вичик веревирдна, вичи вун авун лазим ятIа кьетIна. Исятда кьилинди, хзанда хъанвай бедбахтвал рикIин кьене чуьнуьхна, жува жув гъиле кьуна, бадедин эхиримжи гъарай кьилиз акъудун тир. И карни кьилиз акъудун патал, жибинда пулни авачир, документарни гвачир адаз жагъайди са рехъ тир – вири кьуд пата пайда хъанвай кьван це лугъудайбурун са кIеретIдихъ агалтун, гъабурук акахъун. Ахътин кIеретIни адаз вокзалдал жагъанай. Ана авайбур рангар фенвай цIару ягълухарни яргъи булушкаяр алай дишегълиярни аялар тир: гъвечIибурни, кIалтIиярни, хурухъ галайбурни. КIвачел кьекъвез жедай вирибур це лугъуз вердишбур тир. Абур азербайжан ва маса чIаларал рахазвай, абур перс чIал яни, куърд чIал яни, Эсмеран кьил акъатзавачир. Адаз кIеретI Урусатдиз физ кIанзавайди абурун ихтилатрай ван хъана чир хъанвай. Адан «иесияр» яхун, пIуззарар вили, чIулав амалдар вилеривай чIем гуьцIнавай хътин кьве чIулав итим тир. Эсмера абурукай садавай азербайжан чIалалди вични Дагъустандиз кьван абурухъ галаз тухун тIалабна. «Пул гвани?» хабар кьуна са итимди. «Гвач», – вилерай накъвар хъиткьинна, жаваб ганай Эсмера. «Вун урус яни?» «Ваъ». «Эрмени яни?» «Ваъ». «Бес вуж я?» Эсмераз сифтедай вич лезги тирди лугъуз кIан хъана, амма са куь ятIани и гаф адан кьене хвена, лугъуз тунач. «Зун етим я», – лагъана ада. Вучиз ятIани вич лезги лагъайла, абуру вич чпихъ галаз Дагъустандиз тухун тавунин кичI гъатнай адан рикIе. «Лезги» гафунни адаз инани, Азербайжанда, анани, Дагъустанда, ам хуьдайбур жагъидайвили абур кхунардайди руша гъисснавай. «Урус чIал чидани?» – хабар кьуна адавай муькуь итимдини. «Чида», – жаваб гана Эсмера. «Документар авачни?» – адан гъиле затIни авачирди акунваз хабар кьуна мад итимди. «Авач. Зун етим я. Етимханадай катзавайди я», – мад вичи чIугунвай цIарцIеваз фена Эсмер. Сифтедай хабарар кьур итим кьилелай кIвачелди адаз килигна ва маса чIалалди вичин амадагдизни папариз са вуч ятIани лагъана. А гафарикай Эсмераз чидайди са гаф хъанай: «Гагъба» – «Къагъбе».

Эсмераз и ксарин ниятар михъибур туширди чир хъанвай. ЯтIани адаз кIанзавайди са гъилле цIийиз арадал атанвай кьве гьукуматдин сергъятдилай алатун тир, ахпа и кIеретIдихъай катайтIани жезвай. Сергъятдин а пата рикIе регъим авай, чарадан дердиникай хабар къадай сад гьалт тавуна вич амукъ тийидайди ада гъиссзавай. И пата адаз ахътинбур жагъуриз кIанзавачир.

– Чна вун Дагъустандиз тухуда. Анжах вуна чна вуч лагъайтIа, гъам авун лазим я.

– Хъурай, – кьил агъузна, амма рикI кIевиз кьуна жаваб гана лезги руша.

– Вуна ибуруз, – итимрикай сада чпихъ галай аялар къалурна, – урус гафар чира. «Це», «Чаз гишин я», «Аллагъдин хатурдай» ва гъа ихътин маса гафар гъикI лугъудатIа чира. Жувани чешне къалура, тIалаб ая, ваз гишила рекъин тийиз кIан ятIа.

– Хъурай...

Абурун кIеретI Урусатдиз физвай поездда акъадарун патал проводникрихъ галаз гъа кьве чIулав итим раханай. Абурун кIеретI эхиримжи вагъундин

са дегълиздиз ахъайнай. Плацкартний вагъунда абуруз ацукъдай чкаярни авачир. Халкъ гзаф авай. Гъарай-эвер къалин тир. Гъатта шей-шуъй эцигдай лап къакъан къацIарани инсанар са къвалахъди ярх хъана авай. Пузарар вили чIулав къве итимни, гъахътин къве къацIаз хкаж хъана, къаткана. Абурун папарин чпив гвай багъламаяр дегълиздин са пипIе харада тунвай.

– Ша, – лагъана Эсмераз хурухъ аял галай къекъвераг дишегълиди, поезд юзайла.

– Гъиниз? – садлагъана гъавурда акъуначир Эсмер.

– ГъикI гъиниз? Ша, кIвалаха! Це лагъ! ТIалаба!

Эсмер къацIаллай чIулав къве итимдиз килигна. Абуруни гъилелди ишараяр авуна: Алад! Алад! Руш саил папарин гуьгъуьнаваз фена. Вич поезддай авуд тавун патал, адаз маса чара авачир.

Абурухъ галай кIуьд-цIуд йиса авай аялрини Эсмеравай урусдалди «Це ман», «Чи язух ша ман» гъикI лугъудатIа хабарар къазвай. Гафар чпиз чир хъайила, абур викIегъдиз вагъундай вагъундиз физвай ва тIалабзавай. Гудай-бур саки авачир. Зарафатариз, гудай сад-къвед хкатайла. Ахътинбуру аялривай мани лугъун ва я са маса уюн акъудун тIалабдай, аялрини чпиз лагъайвал авуна, са шумуд кепек къачудай.

Эсмера тIалабзавачир, я адавай ахътин кар ийизни жедачир. Ам гъакI саил дишегълийринни аялрин гуьгъуьналлаз физвай...

Са вагъунда Эсмера вичел са яшар хъанвай, дишегълидин вилер алайди къатIана, адаз и дишегълиди вичиз це лугъузва лугъуз ахмурардайди хъиз хъанай ва ада вилер агъузнай.

– Ты – русская? – хабар къуна дишегълиди. Ам вич акунрай урус тир.

– Нет, – лагъана Эсмера.

– Из дома убегаешь?

– Нет, еду к родственникам. В Дагестан.

Дишегъли адан гафарихъ агъаначир. Ам килелай кIвачелди вичиз килигзавайди акурла, Эсмера мад къил агъузна. Адан вилериз, гъикъван вич гъиле къаз алахъзавайтIани, накъвар хъиткъинзавай.

– Без вещей, без ничего едешь? – мад алатзавачир дишегъли. – Ладно. Не говори, если не хочешь... Ты голодна?

Эсмера къил агъузна.

Урус папа адаз са кап тIанурдин фуни са сосиска гана:

– Поешь, деточка... Мир сошел с ума...

Руша «сагърай» лагъана, вичихъ галайбурун гуьгъуьна гьерекатна.

Сергъятдал агакъайла, поезд хейлин вахтунда акъвазна хъанай. Билетар гвачирбур вири авуднай. Ахпа военный ва маса формаяр алай ксар атана вагъунра къекъвена хъфена. Абур хъфейла, вагъунрай авудайбур мад анриз акъадар хъувунай.

Эсмераз, галайбуруз садазни талгъана, рикIивайни Белижда поезддай эвичIиз кIанзавай. Анай ам хуьруьз, Мамухдиз, кIвачи-кIвачи хъфизни гъазур тир. Амма галайбурухъ галаз тамбурда ял ягъиз ацукъай ам, гишинни яз, зайифни хъанваз, поезддини «лайлаяр» ягънаваз, ахвариз фенай. Ахварай аватайла, адаз вич Дербентдилайни анихъ алатнавайди чир хъанай. Гилад аз амукайди Махачкъалада эвичIун тир. Галайбуру хкъагънавай эвелимжи чкани гъанаг тир. Ина адан рикIел зун жагъурун атанай. Зун адаз садрани

акунвачиртІани, закай адаз бубадивайни дидедивай ван хъанвай ва зун Махачкъалада авайди адаз чизвай.

Аниз агакъайла, куьчери кІеретІдин къилевай къве итимди галай аяларни папар ва Эсмер шегърдин къерехда, ракъун рекъин патав гвай са ахъа, къацу векъ авай чкадал тухвана. Анал чпив гвай шаларикай, куьгъне паланрикай, лашар акІурна, алачухриз ухшарбур авуна. Ихътин алачухрик къвед-пуд касдивай, кІвачер кІватІна, агаж хъана, ацукъиз жадай. Ксун хъайитІа, кІвачер къежел акъатдаивал тир. Марфадикайни ихътин «далдайрик» чуьнуьх хъун мумкин тушир. Ибур чими гатун юкъуз, ял ягъиз кІан хъайитІа, ракъиникай къил чуьнуьхун патал виже атун мумкин тир жеди, амма кІеретІдин мурад аник ацукъун тушир, адан «пеше» це лугъуз къекъуьн тир. Инал кутунвай тупІал кунни, кІеретІди вичин бязи месэлаяр гъялун патал вири кІватІ хъжедай, сад садал гъалт хъийидай чка тир.

Чулав-яхун къве итим гъа нязиз са гъиниз ятІани фена хтанвай. Абурун кефияр къумбар тир.

– Чна ваз кІвалах жагъурнава, – лагъана абурукай сада Эсмераз. – Пака нязиз инал ви иесияр къведа. Вун абурун кІвале къаравуш жада. Вун гишила амуькдач. Абуруз чи хътин чІулав рушар кІанзавач, вун хътин лацубур кІанзава... Ваз «це» лугъузни регъуьзва, ваз гъа икІ хъсан я, чан бала, – чпи лезги рушахъ гъакъван гзаф рикІ кузвайди хъиз, гафар чІун галаз сивяй акъудиз, ванни хъуьтуьларна, рахазвай абур.

Эсмер абурун ниятрин гъавурда акъунвай. Адан рикІел абурун сивяй ван хъайи «гагъба» гафни аламай. Амма ада пакадалди акъвазун фикирнай. Те-чидай шегърдиз и чалпачух девирда, вилик квайдини йиф яз хъайила, къил элкъвейвал вегъена катун адаз дуьз кам туширди яз аквазвай.

Эсмера и кундал са йиф акъуднай. Ам къве кІалтІи рушахъ галаз са алачухдик хъанай. ВетІерин гъилий адавай ахвариз хъаначир. Аламат тир, муькуь къве рушак (абур са къайгъуни авачиз ксанвай) ветІери кязавачир, абур вуч ятІани вири Эсмерал «къару» хъанвай.

Пакадин юкъуз чІулав-яхун къве итимди кІеретІ Сулейманан бульвардиз гъана чеб «кундал» хъфенай.

– Килиг гъа, чи аялриз урус чІалалди вири лазим гафар чира, – тагъкимнай абуру Эсмераз. – Гъи гафар ятІа чна ваз лагъанай...

Сулейман бубадин бульвардиз акъатайла, адан вичиз лап гъвечІи чІавалай чидай къамат акурла, Эсмера вичиз вич хиласдай рехъ ахъа жезвайди гъисснай ва и кар патал алахъунар ийидай жуьрэт авуна...

4-къил

Эсмер хуьруьз гъа кІвалай катайвал рахкурунни кутугнавачир. И кар иллаки зи папа къилди къейд авунай. Ада Эсмер, адан рикІ къезиларун патални, адаз алукІдай къвед-пуд къат парталар къачун патални, базардизни тухванай. Базарар а вахтунда, садрани тахъай хъиз, лап гурбур, ацІайбур тир.

Эсмера, вич аялзамай руш тиртІани, садлагъана чІехи хъанвайда хъиз, вичиз алукІдай затІар къачуник акъван хев кутагъачир, и кардикай, яни чна, вичиз течидай, уьмуьрда сад лагъай гъилера гъалтзавай ксари, чеб руьгъдалдини, Мамух хуьрелдини, Эсмеран вичин диде-бубадихъ галаз хъайи, Жебес халудихъ галазни авай зи алакъайралдини муькъва тиртІани, рушаз намусар жезвай. «Герек авач, – заз лазим затІар Жебес бубади къачуда, куьне квез

закай артухан пар ийимир. Заз тек са чѳулав ягѳлух кѳачу, мад затѳни герек туш», – лугѳузвай.

Амма зи папа адаз хайи дидеди ийидай хѳтин галайвилер авуна, тек са ясдин вахтунда алукидайбур ваѳ, яс куѳтягѳ хѳайилани алукидай парталар кѳачунай.

Пакагѳан йикѳан няниз заз хуѳряй Ингѳар муаллимди зенг авуна ва чеб хтанвайдакай хабар гана. За адаз заз Эсмер жагѳанвайдакайни лагѳана. «Жеч! – садлагѳана гѳарай акѳатнай муаллимдай. – Аллагѳ ава, чан хва!» Эхирим-жи гафар вири крарал шак гѳидай, динрин месѳлаяр кватайла итѳи-битѳийра, деринра тѳуб ѳкѳуѳрдай муаллимдин сивяй акѳатун зун патал цѳийи хабар тир. Идан паталай за са чуѳкѳни авуначир. Зунни гѳам хѳтинди тир. Инал зани гѳада хѳиз фикирзавай.

Муѳкуѳ юкѳуз зун Эсмерни галаз хуѳруѳз рекѳе гѳатна.

Вири хуѳр Жебес халудин кѳвалелай алахѳзавай, кѳунши хуѳрерайни баш-сагѳлугѳвал гуз инсанар кѳвезвай.

Пагѳливандин чѳехи гѳаятда кѳватѳ хѳанвай итимар, атѳугѳнавай чинрай чѳехи пузгѳунвални, са зурба карди чпин намусдик хкуѳрнавайвилин, чпин хатурда ѳѳайнавайлин лишанар аквазвай ксар, Эсмер акурла (абуруз ам ѳд-гѳем Шахшанан руш тирди чизвай), вири кѳвачел кѳарагѳна, кѳве патахѳди пай хѳана, Эсмераз чпин арадай фидай рехѳ авуна.

Пагѳливандин чѳехи кѳвалерал кѳуд патахѳайни галай айван (им чи хуѳре авай гѳа ихѳтин са кѳвалер тир) вири кѳилий-кѳилиз чѳулавар алай папарай ацѳанвай. Зунни Эсмер гѳаятдиз хкаж жадайла, чѳехи пай папар айвандин кѳвалин чинин пата авай мегѳежардихѳ атана, агѳуз, гѳаятдиз килигзавай, хур гатаз кѳилер галтадзавай. И карди Эсмераз кѳагѳар гѳанай. Ам, чукурна фена, Жебес халудин хура гѳатна шехѳна. Жебес халуди са гафни лугѳузвачир. Ада вичин са гѳилив, чими лував хѳиз, вичин стхадин хцин бала кѳунвай. Адан вилер кѳеженвай. Адаз вичин вилер масадбуруз акуна кѳанзавачир, ам кѳил цал галай патахѳ ѳлкѳуѳриз, вичин муѳкуѳ гѳилив вилер михѳзавай.

И арада Жебес халудин паб – кѳилелай кѳвачелди чѳулав парталар алай Тургѳуя хала атана акѳатна. Гагѳ кѳил, гагѳни хур гатаз ада гѳарайна:

– Чан ширин бала! Инсаф атѳай душманри етим авур чан бала! Яллагѳ, чпин чинар чѳулав хѳурай! Яллагѳ, чпин кѳвалер-кѳулар харапѳайриз ѳл-кѳуѳрай! Чпиз ракѳар-варцар мичѳи хѳурай, я Аллагѳ! Чпизни, чпин ирид несилда велѳдризни гѳа чпи авурдалайни чѳехи зидвилер, гужар хѳурай, я Аллагѳ! Яд кѳан хѳайила, чпин ятар кѳурурай! Цѳай кѳан хѳайила, чпин цѳай куѳтягѳ хѳурай! Чпин ризкѳи атѳурай, я Аллагѳ, цавари гудай вири паяр атѳу-рай чпин, я Аллагѳ!

Кѳаргѳишарзавай дишегѳлиди, Эсмер Жебес халудин гѳиликай хкудна, ам вичин кѳеме кѳуна, кѳил галтадиз шелар авуна, ахпа ам айвандихѳ тухвана. Гѳанани дишегѳлийри акѳудайди са йикѳ-шуван тир. ѳдгѳем Шахшанан хзанда гѳил хкажай душманриз ийизвай кѳаргѳишарни, са тахсирни квачиз кѳейибурухѳ ийизвай лугѳунар, чѳарар чухунарни, хур гатунар сад садак какахѳнавай. Заз Эсмер язух кѳвезвай. Ам икѳ дишегѳлийрин гѳиле гѳатунал зун генани гзаф пашман хѳанай.

Гѳана айвандин мегѳежардихѳ зи баде атана акѳатна. Вири крара кѳарай хуѳз чидай, дерт авайдан рикѳе гѳахѳна, сабурар гуз чидай баде! Зун хтанва лагѳана хабар хѳанвай адаз. Зун такуна кѳарай хѳанач адаз. Ам, зайиф виле-

рин кыилелай вичин кьурай гьил эцигна, итимрин жергейриз килигиз, захъ къекъезвай. За гьил юзурна, адаз зун акуна. Сад садахъ галаз рахуникай файда авачир: гьарай-эвер кьалин тир, рахай ван кьведачир. Ада вичин члуав шал алай кьил са шумдра инихъ-анихъ галтадна. Им «хьанвайди вуч члехи мусибат тушни!» лагъай члал тир. Зани «эхъ, гьакI я» лугъун яз кьил юзурна. Амни зи гъавурда акьунай. За адаз жувавай жадай ишарайралди айвандихъни кIвале гьараярзавай дишегълияр галай пад кьалурна, хтанвай руш папарин гъилий акьуда лагъана. Бадеди кьил юзурна. Ам зи гъавурда регъятдиз акьуна. Ам кIвализ хъфена. Гила Эсмер ада вичин лувак кутадайди заз чизвай. Адаз зи камаллу бадеди вичин жуьреда, язух рушан руьгъ михъиз тIвек-тIвек тежедайвал, адан рикI кьезилардай гафар лугъуда...

5-кьил

Нянихъ геж, Жебес халудин кIвале мукьва-кьилийрилайни талукъ ксариллай гьейри, маса ксар амачирла, кIвалин иесиди гьаятдал аламай итимар (абурун арада адан кьуншияр тир Балакъ халуни Ингъар муаллимни авай) члехи айвандин агъа, хуьруьн агъада авай пай, хуьруьз агъадай кьезвай кьилин рехъ аквадай пата и хьанвай мусибатдиз талукъарна са шумуд стол сад садахъ галкIурна яргъидаказ эцигнавай суфрадихъ эверна.

Суфрадал фу, ниси, таза дуьдгъвер, аш авай сини, рганвай якIун кIусар, чай, шекер ва маса няметар алатIайни, анихъ ацукьнавайбурун гьил ризкьидал физвачир. КIвалин иесиди «Куьн яргъи югъди гьаятдал сиве затIни тутуна акъвазнавайбур я, са къас фу хъайитIани неъ» лугъузвайтIани, садани и кардик кьил кутазвачир. Жебес халуди вичи, кIвалин иесиди хъиз, амайбур тIуьнив эгечIрай лагъана, са тIуб хьран фу атIана, сиве тунатIани, а кIус адаз туьтуьнилай рактуриз четинзавайди акъазвай. Амай итимризни гьакI тир. Абуруз и макъамда фу нез ацукъун кутугнаваз акъазвачир. Эдгъем Шахшанан хзандиз течир зулумкарри авунвай инаддин гъилий абурун туьтуьнай фу фидайни къван? Абур, хъилени, рикIин тIалдинини кьунваз, гъахъ-дуван жагъурдай чкани, ахътин рехъни аквадай мумкинвал авачирвилини дарвили акIажарнавай. Абуруз лугъудай гафарни амачир. Вири, кьилер куьрсна, дерин ва пузгъун фикиррик акатна ацукьнавай.

Айвандин муькуь кьилера, кIвалера дишегълияр гзаф амай. Абурук гьарай-эвер кумачиртIани, инихъай-анихъ физ, са вуч ятIани хуьрекар гъазурунни, маса кьайгъуяр акулунни, куьруьдаказ гаф-члал лугъуз, абур гьерекатдик квай. Аквар гьалда, абур пакадин йикъаз, кьенвайбурун хатурдай Жебес пагъливандин хзанди гудай игъсандин кьайгъуйрик квай.

Зи баде кIвализ хъфенвай. Ам, хъфидайла, зи патав атанай, зи гардандик вичин кьуранвай кьезил гъилеривди ккIана, зи хурал кьил эцигна, ам са шумудра галтадна. «Гуж я, чан бала, хьанвайди! Члехи гуж я! Гафаралди лугъуз жадач, рикIяй акъудна кьалур жадач!» «Эхъ, гьакI я, баде чан», – лагъанай за. Ахпа, зи рикIевай суал аян яз, бадеди алава хъувуна: «Эсмер секин хьанва. За сабурур гана адаз. Акъулар, намусар авай бала я. Вичин дидедизни бубадиз тагана амуькай бахтар гъадаз хгурай, я Аллагъ... Шуай амачиз, гъадан дуьбадикай хкатна Эдгъемни адан свас, адан диде... Шуаян, гъа пак касдин, дуьаяр, гъадан незуьр тир и хуьрни, хуьруьнвиарни, хуьруьн берекатни хуьзвайди... Чидач, гила мад вуч жадагIа... Вучда, хва? Хъайи крар кьулухъди элкьуьриз хъжедач... Амай ихтилатар чна кIвале ийида... »

Зи рикIе гзаф Жебес халудиз хъайи мусибатдин паталай гудай гзаф суалар авай. Амма завай абур гуз жезвачир. Ада ийидай ихтилатар, лугъудай гафар зун хкведалди гзафбуруз лагъанвайди заз чизвай. Зи рикIевай суалар хуьруьнвийрини, мукъва-къилийрини якъин адаз ганвай, ада абуруз жавабарни хганвай. Гила зани гъа суалар хгуналди за адан галатнавай рикI мадни юргъун хъийидайди заз чизвай, гъавиляй зун кисни авунвай.

За, гъеле чун гъаятда амайла, адаз Эсмер заз жагъайдакай ахъай авунай. Адаз Ингъар муаллимдини зи гафарай лагъана саки вири галай-галайвал чизвай. «Язух бала гена мусибатдик акатнач. Аллагъди хвена ам... Амай хзан вучиз хвеначIа, чидач...» – лагъанай ада, агъ алахъиз.

Столдихъ ацукънавайбур чIал къунвайбур хъиз акъвазунин гъавурда Жебес халу хъсандиз аквазвай. Амма рикIевай тIал инал гафарилай гъейри маса жуьреда акъуддай, ам са тIимил къванни къезилардай маса мумкинвал авачир. Рахун герек жезвай. Гъавиляй и кар ада вичин хивез къачунай:

– Андреяни Песена тел ракъурнавай... Башсагълугъвал гузвай... Гъабурузни хабар хъанвай...

– И хабардикай виринра кхъизва, рахазва, – лагъана за, маса суал тагуз, амма ихтилат давам хъуник эр-умуд кутаз.

– Чехи душманвал авуна угърашри! Чидайбуру авуна. Эдгъемни Диляса хъсандиз чидайбуру, таниш ксари авуна.

– ГъикI?! – гъавурда акъунач зун.

– Са къилий ахъайин вазни, амайбурузни... Талгъана, рикIе хуьз жедач... – ихтилатдив эгечIна Жебес халу. – Заз и кар хъанва лагъана тел ягъайди Эдгъеман акахънавай къунши я. Лезги... Фена чун, зунни, Балакъни, Ингъар, Хважадин машиндаваз «Къизилдин муькъвел» къван... Машин а патаз ахъайнач, Хважадив машиндин документар гвачир...

– Жуван чилел документар зи куьз я къван, я тха?.. Зи машиндихъ абур хъайиди туш! Документар патарай къвезвайбуру къурай, къалуррай! – вич сергъятдилай ахъай тавунин дерт чанда амаз рахана къе саки са гафни талгъуз киснавай Хважа халу. – Налугъуди, а муькъвелей физвайбурув вирибурув документар гва! Абуруз кIанзавай къилин документ пул я! ГанайтIа, акI ахъайдай хъи вакIан рухвайри! Къайгъу авач! Килигин садра гъикъван чIавалди акI жедатIа. Абур яргъал фидай, яргъал вегъена таз жедай крар туш! За аналлайбуруз, жуван гъа лахлах-машинда тIаратIарни къуна инсанар акъадарна, гъа и муькъвелей ам садра гъикI хъайитIани гъалда лагъана гаф ганвайди я! Гъа кар тавунмаз зун рекъидач!

Жебес халуди ихтилат давамарна:

– Яргъалди акъвазарна туна чун цаз алай симерин патав. Чандик цIай кутаз. Къалризни акъатна. Сергъятдаллайбурун са-къведан шапкаяр яна алудунни хъана... Хуьз хъанач жувавай жув... Гена зи гъавурда акъуна... Къагънач зак... Зи яшдиз гъуьрметнани, кичIе хъанани чидач, эхирни ахъайна чун, Эдгъем Шахшан къейи чкадал физвайбур я лагъайла...

Бакудин къерехда, хур квай са къвала, хсуси кIвалерин са чIехи мягъледа уьмуьр тухузвай Эдгъеман хзанди... Зи стхади, вич рекъидалди вилик, Бакудиз куьх хъунин мурад аваз къачунвай кIвалер тир... Вич аниз хъфиз агакъначир... Еке, хъсан кIвалер я. КIаник зирзимияр квай. Къилелни къве мертеба алай...

Чун агакъайла, мейитар амачир. Моргдиз хутахнавай. Ивиар амай. Мугъманар къабулдай кIвалин столдал къатIар хъванвай чаяр аламай. Къуд истикан.

Къвед атанвай мугъманринди, къведни – Эдгъеманни Дилиясадин. Зи стхадин паб муькуь, вичиз къилдин, кIвале авай, телевизордиз килигиз. Адан телевизор къуншиди вичи хкуд хъувурди я лугъузвай... КIвализ атайбур иниз ахъайвили, абуроз чаяр гъайивили, абур санал са столдихъ ацукъайвили а ксар иесийриз чидайвилин гъакъиндай лугъузва. ИкI тирди и мусибатдай къил акъудиз атанвай следовательрини, маса официальный ксарини лугъузвай. Атайбур вужар тир, гъинай атайбур тир, вучиз атайбур тир, садазни чизвач... Амач са гелни... Атунни абур рагъ алай юкъуз са чIулав джипда аваз авуна, гъада аваз хъфинни авуна, лугъуда. Машин акурбурукай садбуру машиндал нумраяр алачир, лугъуда, муькуьбуру нумраяр винелай кIевирнавай лугъуда... Са гафуналди, галкIидай хътин са гелни, са лишанни авач. Атай къве мугъманди чаяр хъвайи истиканрал тупIарин гелерни аламач. Эдгъеманни Дилиясадин тупIарин гелер алама... КIвалевай са куьникни кянавачир. Вири чпин чкайрал аламай...

Анжах къве затI амачир: Эдгъеман акъудун патал гъазурнавай ктабдин рукописни Шуая адав ВачIедин кIвалай гъана вугай къадим къаргъу...

Совет власть, совет уьлкве ацахъайла, за Эдгъемаз хъша лагъайди тир и патаз. «Дуньядин чарх терсина элкъевезва, хва, хъша вун ватандиз», – тагъкимар авурди тир за ам. «Я чан ими, – лагъана ада. – Инагарни къадим вахтарилай чи бан-бубаяр къекъвей, гъабурун кIарабарни, гъекъни иви квай чилер я. Инай хтун гъабур гадарай, гъабур маса гайи мисал жеда эхир», – лагъанай ада заз. Заз адан делил бине авайди яз акунайтIани, зи рикI динж хъанвачир.

Ахпа садра зун адал къил чIугваз фенай. Гъа чавуз заз зи стхадин папан сивяйни, Дилиясадин сивяйни ван хъайи бязи гафарай къалабулухдин лишанар акуна. Эдгъемаз кичIерар кутадай, къурхуяр гудай чинебан зенгер къвез хъана. «Вуна Алпан гъукуматдин тарихдикай кхьмир! Ам лезгийринди туш! Адан иесияр гила чун я!» лугъузвай адаз садбуру, чеб вужар ятIа лугъун тийиз. Садбуру адаз къадим къаргъу чпиз маса це лугъуз зенгерзавай. Чпи гъикъван кIан хъайитIани пул гуда лугъузвай... Эдгъема, гъеле совет власть амаз, вичин хвешивилийни жегъилвилилай илимдин рекъяй вичин ихтибар алай амадагрикай садаз Шуая вуганвай къаргъу къалурун хъанвай. Игътият хвена кIани чкадал ада вич легъецин шадвилини дамахдив тухуз туна... Герек тушир адаз а ядигар са низ ятIани къалурун!.. Гила, девирар дегиш хъайила, Эдгъеман амадагни дегиш хъанвай («Ам дегиш хъанвачир, ам чинал лакъаб алайди тир», – хиял атана заз). Гъа амадагди вичиз акур ядигар рикIелай ракъурначир, ам авайдакай ванер акъуднай. Ам чпиз хъурна, ана вуч аватIа чирна, ахпа гел галачиз квадариз, я ам чIехи пулдихъ маса гуз кIандайбур пайда хъана. Чпиз маса це, адахъ гъикъван кIантIани нагъд пул гуда лугъудайбур пайда хъана... Эдгъема ам вичив гумач, адахъ иеси ава, иесидив вахганва лагъанайтIани, «гъуьчехъанар» чIалахъ жезвачир.

Гъа чIавуз за кIевелай адаз лагъанай: «Хъша, гада, Дагъустандиз, Урусатдиз! Маса ваз кIани са чкадиз хъвач! Ина акъвазмир! Инаг гила иеси, гъахъ амачир, лезгийриз ва маса гъвечIи халкъариз югъ амачир чкадиз элкъведа. Вав ина фу нез тадач!» «Заз инилай муьква са чкани авач, ими! – лагъанай ада. – Ибур чи чилер я, чи ватанар я. Абур чпинбур я лугъузвайбур къведальдини чибур тир, инлай къулухъни гъакI хъун лазим я». Гъавилий кучудни гъана авурди я хзан. Сергъятдилаь хкун хъанайтIа, къейибурун руьгерни, мейитарни генани чIехидаказ русвагъун жедай... «Къизилдин муьгъ» вири дуьнья беабурзавай угъраш чка я, дуьньяда авай къван вири алчахвилер, зидвилер, усалвилер, гъахъсузвилер кIватI хъанвай чка я – муькуьн къве патайни. Аналлайбур, чеб гъукуматрин къуллугъчийр я лугъуз, тIамбулар ягъиз, чи халкъдин чIехи ва дерин хирекай чпиз недай тIун авуна, пул кIватIиз, чаз,

чи эркдиз, чи намусдиз, чи руьгъдиз, чи тарихдиз кIур гузвайбур я. И патай а патаз, а патай и патаз, хайи хуьрериз хутахзавай мейитривайни кваз пулар къачузвайбур я... Рухваяр кIандай ахьтин алчахар гваз къекъведай!.. – Агъ аладарзава Жебес халуди, кьил галтадзава. Ахпа, са ара гана, давамарзава: – За Эдгъемаз «Къаргъу хъайитIани зав вахце, за хутахин. Хуьре за ам мукъаят са чкада хуьда, адан чка гъанаг я» лагъайлани, вичиз ам, адан тамам шикил, михьиз компьютердиз къачуз кIанзава лагъана. «Гъа кар авуна, ам за хкида хуьруьз, ими, вал аманат хъийида. ВачIедин кIвал амайтIа, гъана эхцигдай. Гъана ада вичин тIебиивал хуьзвай. Дагъдин гъавадивай тир жеди... Ина чар гъуьргъуь жезва...» Хъанач. Агакънач. Вучда гила? Гъахъ жагъидайди туш. Къаргъуни къажгъидайди туш. Гъам паталай я пуд чандиз къаст авурдини...

Къуьзуь пагъливан мад са геренда кисна акъвазна. Адан чинин дамарар юзазвай, пеле биришар кIватI жезвай, рехи рцIамар, кIватI жез, сад садав агатна, цаз-цаз жезвай. Ада лугъуз кIанзавай гафар мад авайди тайин тир. Адан рикIе ивидал звал къвезвайди, ам адаз акъвазариз кIанзавайди хьиз аквазвай, амма адавай абур къаз хъхъаначир:

– Яъ, я стхаяр-рухваяр, а пата кIамбурдал акъалтнавайбуру, гъиле серфе гъатнавайбуру, чеб чIехи халкъ я лугъуз дамахарзавайбурув, Къарабагъда къейи жегъилрин мейитар диде-бубайрив пулдихъ вахгузвайбурув гвайбур маса аламатар я, садрани ван тахъай гафар я. Инсанар садлагъана икI де-гиш жедани, ахмакъ жедани?! Абуруз дуьньядин вири къуд пад, Адамалай эгечIнавай тарихрин вири деринар, чилер, уьлквеяр, къверичIаварин садазни тайин тушир майданарни, кукIушарни кваз вири «бизимдир»¹ хъанва. Абуру тупIарай фитIиннавай чпин винизвилел, артуханвилел гъихьтин кIамбур гъизватIа чидани? Абуру чи халкъдикай хкечIай, дидедин чIал, чпин чIвара-хар квадарайбуру чпин халкъдик «алпан ген» кутуна лугъузва!.. Чебни гила алпанар я лугъуз къамара ялар твазва... Де куьне лагъ кван: чпин дувулар галамачиз хкатайбурувай, жуван халкъдин тарихдивай къакъатайбурувай а тарих маса халкъдиз гуз жеда жал? Ахьтин усалбурувай маса халкъ арадал гъиз, адан тарих «хкажиз» жеда жал? Абур гъа «ген» квачирвиляй ва я квад-райвиляй хкатнавайбур я эхир, я къей рухваяр! Им дамахдай кар туш эхир, я кIамашар! Чпин «тарих» туькIуьриз кIанз чпи чеб квадарнавайбурукай даях къаз кIанзавай язухар!.. Яраб гъакI кьиле фида жал? Фидайди туш! «Алпан ген» ам чи дамах я! Лезгийрин мая я!.. – Агъ аладарзава Жебес халуди, кьил галтадзава. – Имни гъеле гъакI хуьй, абуру, гъа «бизимдирри», чибурун хаин-вилер «стхавал» я лугъузва, им чна ийизвай сувабдин кар хъизни къалурзава. Чибуруз, рикIе михьивилелайни инсанвилелай гъейри затIни авачир къени бязи лезгийриз, гагъ-гагъ акI жезва хьи, чна «чIехи стхадин» вилик ийизвай гарданкIирвилелди жуваз сувабар къачузва... Гъинизда чна акъван сувабар? Чаз абур эцигдай чка амач! Чаз абурукай хъайи са хийирни авач! Я женни ийидач! «Гадра а сувабар, къарай атIай лезгияр!» гъарайиз кIанзава заз са къакъан синелай... Зи стхадин хци, Эдгъема, гардан кIир авунач, вичин «алпан ген» чарабуруз ганач, маса ганач. Гъавиляй чарабуру ам тергни авуна... Гила Къулан вацIун а пата къве жуьреда лезгийрин тум-куьк хкудда: чун я «стха-стха» лугъуз, ширин гафаралди тухуз, иблисрин амалралди цIурурна «бизимдирри» чпик акадарда, я, терс хъайитIа, жуван лезгивал хкисна къаз хъайитIа, жуван «алпан ген» жувак хуьз хъайитIа, къулухъай чинеба ягъ-из-рекъиз, чи куьк хкудда. Идалди «чаз куьн ваъ, куь ген я герекди» лугъузва чаз «бизимдир»-«стхайри»...

¹ «Бизимдир» (аз.) – «чибур я» лагъай чIал я.

Столдихъ галайбуру садани са гафни лугъузвачир. Абуруз къуъзуъ пагъли-
вандин члехи рикI ацланвайди, халкъдин дердеривни, хсуси хажалатдивни,
лугъуз клани гафаривни, туънтвилив, са вуч ятлани ийиз кланз, тежезвайвилин
бейкефвилив ацланвайди чизвай. Абуруз адаз са манийвални ийиз кланзавачир.
Муькуъ патахъай, абуру чпин кисайвилелди ада лагъай вири гафарал, чпин
разивал къалуриз, къулни члугъазвай, теселлини гузвай.

Жегъил вахтара Къулан вацлун къве патан саки вири лезги хуьрера симинал
къугъвай адаз вичин халкъ, адан яшайищ, тарих, ацукъун-къарагъун бязи
тарихчийрилайни хъсандиз чизвай. И рекъай рагъметлу Эдгъем Шахшанани
адавай гзаф меслятар, къилдин делилар къачурдини иналлай гзафбуруз хабар
авай кар тир...

Пакадин юкъузни Жебес халудин гъаятда гзаф инсанар клватI хъанай.
Къуъзуъ пагъливанди, са шумуд члехи гъайван туклуна, халкъдиз къейибурун
игъсанар ганай. КIвалин вилик квай багъда столар эцигна итимриз, айван-
дикни КIвалера суфраяр ахъайна папариз тлуьнар гун тешкилна.

Нисинлай къулухъ зун Махачкъаладиз хъфиз КIвачин хъанвайла, Жебес
халуди заз къилди са къерехдиз эверна лагъана:

– Вун, чан хва, Эдгъема эр кутур ксарикай сад я. И кар заз хъсандиз чи-
зва. Адан рушни, Эсмер, вал гьалтунни хатадай хъун мумкин кар туш. Ина
чи тIем такакъдай, чи къил такъатдай члехи къуватрин гъил ава. Эсмер лекъ
ацукъай чкадал аламай са цIакул я. Заз жуван балаяр авач, Эсмер зи балани
я. Гилад миъиз зи бала я. Вун адаз члехи стха хъухъ. Зун къуъзуъ хъанва, заз
гъикъван уьмуьр аматIа лугъуз жедач. Къе ама – пака амач. Зи рушаз даях
хъухъ, адан далу хъухъ вун, чан хва. Ам, вичин дидени буба хъиз, акъуллу
руш я, чирвилерал рикI алайди я, адаз уьмуьрдайтIуз физ куьмек це, адав вич
етим яз гъиссиз тамир. Мектеб, 10-класс, ада ина, хуьре, куьтягъда. Ахпа ам
за вал аманатда... Атанвай девир члехи уьмуьрдиз гъахъзавай, къулухъ кас
галачир жегъилриз четинди я... Эсмеран далу хъухъ... Им зи тIалабун я.

И гафари зи рикI къарсурна. За Жебес халу КIевидаказ КIеме къуна:

– Вири вуна лагъайвал ийида, халу!

Заз адак гъикI руьгъ кутадатIа, рикIе пузгъун фикирар тун тавун гъихътин
гафаралди лугъудатIа чизвачир, заз жувазни четинзавай.

– Ви къанницIипуд йис мус жезвайди я? – за вилив техвей суал гана ада.

Вучиз ихътин суал ганвайди ятIа гъавурда акъун четин тир. Ам гъакI
ихтилат давамарун патал ваъ, са делил-бине аваз ганвайдал шак алачир.
За къатIайвал, Жебес халудиз за вичивай им вуч суал ятIа, вуч метлеб аваз
ганвайди ятIа хабар къуна кланни ийизвачир. Гъавилай за, хабарни такъуна,
жаваб гана:

– Са йисни зуралай. – лагъана за. Ахпа жув хайи варзни, югъни алава
хъувуна.

– Сагърай вун, чан хва... Вучиз хабар къазватIа, жузамир... Гъакъван
яшамиш хъхъана клан жеда заз...

– Гъадалай къулухъни яшамиш хъухъ, Жебес халу! Йисни зур вуч я къван?

– Чидач ана гъикI жедатIа, – лагъана ада чина са жизви шадвилин экв
гъатнаваз. – Сифте гъа йисни зураз килигин... Ви чан, ви хзан сагъ хъурай!
Вун КIвалахаллай кас я. Хъфена кланзавайди я. Ахлад. Хъсан сят хъурай ваз!
Къедалай къулухъ анжах хийирлу крарал, шад йикъарал хкъедайвал хъу-
рай вун, чан хва! – вичин зурба гъилеривди ада зун КIеме къуна чуькъвена,
къвед-пудра далудиз капаш яна.

Ахпа бадедизни, Балакъ халудизни, Ингъар муаллимдизни, Хважа халу-
дизни сагърай лагъана, зун Махачкъаладиз рекъе гъат хъувуна.

(КъатIама)

Шиират

ХЪАРТАСВИ Шагъвелед

ЦАВАР-ЧИЛЕР, ГАНА ТУР ЗАЗ ГУДАЙДИ

(Цийи шиирар)

ВУН ГАЛАЧИР ДУЪНЪЯ

Заз ахварай аквазва вун гъар йифиз,
Катран жуъре лув гузавай цавара.
Дарихвилер йифиз хъанвай зи рикIиз
Квахъиз ава, руъгъ гъатайла ахвара.

Гатун йифер лап куъруъ я, гъайиф я,
Куътягъ жезва къатI амукъна ахварин.
Ахварикай амукъзавайд са циф я,
Суза чIугваз алатна фей йикъарин.

Физва вахтар, амма чун къвед секин я,
Мус жедатIа секинвилин эхирар?
РикIиз къвезвай фикирар лап дерин я,
Акъатдайла жегъилвилин девирар.

Физва вахтар, гел-галачиз квахъзава,
Пакагъан къан гъакъикъатдихъ агъазмач.
Зигъиндани агъзур фикир гъахъзава,
Амма вун, яр, вил галазни аквазмач.

Гъиниз фена жегъин тийир патахъди?
Чан аламаз кармашармир, аку заз
Вун галачир дуънъя, хъухъа чIалахъди,
КIаняй винелд хъанва, валлагъ, агъу заз.

КЪВАНЦИН ЖУЪРЕ МАРМАРДИН

Ви вилери нур гузава датІана,
Пузаррал хъвер гъамишанда алазва.
Тек са къве гаф вун мецелай рахана,
Чубарук хъиз зи вилеркай цІразва.

Ви кІвачер гъич и чилерихъ галкІизвач,
Зун амукъиз ваз гуьгъуьнлай килигиз.
Ви тарифдин гафар яр заз жегъизмач
Я жезвач вун масадбурув гекъигиз.

Гуьрчегвилиз авач къадар, сан-гъисаб,
Къвед лагъай вун и дуьньядал алай туш.
Ви гуьрчегвал, лугъун за ваз, тийин таб,
Вун къведалди и чилерал атай туш.

Нур чукІуриз ви рагъ алай вилери,
Зи рикІин дерт къезилзава, тахъай хъиз.
Минет я ваз, акъваз са кІус-уьтери,
Кат хъийимир, гаф лагъана, атай хъиз.

Ви буй-бухах гъатнава зи зигъинда,
Акахънава ивидик зи дамардин.
Гъахънава вун лап гъа руьгъдин деринда,
КІеви хъана къванцин жуъре мармардин.

ГЪАКІ АТАНА ХЪФИН ЯНИ

За мад сефер кІелзава ви кагъазар,
Амма абру гъизавач заз секинвал.
Гъар цІарцІелай зигъин хъижез татабар,
Зи фикирриз жезва мадни деринвал.

Вун секин я, гар такъазвай чинар хъиз,
Марф къвайила «накъвар къвезвай» пешерлай.
ИкІ жедани, гел-галачиз йисар физ,
Куьз элкъуьрдач вил на таяр-туьшерлай?

Атай вахтар хъфизва гел галачиз,
Элкъуьр жедач жегъил йисар къулухъди.
Чун амукъда арадал затІ алачиз,
Гъайиф чІугваз гъатна зигъин ажугъда.

КІанивили ширинарда кІанибур,
Амма чун чаз туькъуьл жезва къвердавай.

Гафар жезва метлеб квачир яргъибур,
Чи къведанни яшар пара жердавай.

Куъз я дуънья, чун сад-садаз тахъайла,
Са гаф къванни лугъун тийиз мецелай,
Муъгъуъббатди чаз секинвал тагайла,
ГъакI атана хъифин яни чилелай?

МУЪГЪУЪББАТДИ КУЗАВА

Къумрал руша яргъи кифер алчудна,
КутIуннава лап гъа къилин кукIушдал.
Йикъан къарай, йифен ахвар къакъудна,
Сустарна зун муъгъуъббатдин байгъушдалд.

Заз чидачир икъван таъсир гудайди,
Къумрал рушан ялав галукъ авурла.
Цай галачиз беден икIа кудайди,
Адан вилер зи вилера акъурла.

Ам акурла пиян хъанай тахъвана,
Ийир-тийир квахънавай зун гижи тир.
Жедач завай и гъилера талгъана,
Гъа къумрал руш женнетдавай гъуъруъ тир.

Гуърчегвилин чешне тир ам инсанриз,
Къе Аллагъди ракъурнавай чилерал.
Цай тир ама иервилер къакъанриз,
Эцигнавай чи жегъилрин рикIерал.

Залай аслу затIни авач уъмуърда,
Гуърчегвилер тIебиатди кузава.
Къумрал рушан гъатна къе зун фикирда,
Цай галачиз муъгъуъббатди кузава!

КІАНИВИЛИ КАЙИДИ

Цайлапандин цIайдин цIелхем акъуна,
Цай акъуна хура авай рикIе зи.
Зун чилерал кап алтадиз амукъна,
Яшар пара хъанвачтIани гъеле зи.

Атанач вун, зи гуъгъуълдиз кIаниди,
ТIебиатдиз ава вичин къанунар.
Къачуз жеда тек са гъада гайиди,
Амайбур я гъакIан пичIи рахунар.

Рагъ алай къуз акъатайла гъиляй зи,
КалтугайтІан гила зун мад агакъдач.
Дерин тІевеквен акъатайла рикІяй зи,
Ви руьгъ завай элкъуьр хъийиз алакьдач.

Вун масадан яр хъанава къенин къуз,
Куь бахтунин рагъ цаварал къугъвазва.
РикІ аватна туьхуьн тийир терси цІуз,
Руьгъни кваз зи, ван акъатна, ишезва.

Ишезва зун, ван ацалтна, ишезва,
Заз чилерал къисмет хъанач кІаниди.
КІанид фейи гелера зун къевекъевезва,
Закай хъанва кІанивили кайиди!

КВАХЪАЙ САВАДВАЛ

Зул алуькна, пешер кІвахъиз тарарлай,
Тебиатди артухзава къайивал.
Агат тийиз, килигиз заз яргъалай,
Вучиз артух жезава ви ягъивал?

Вуч хъанватІа ачух ая рикІин тІал,
Лагъана тур, пар акъуда хурарай.
Хъивегъ хъийиз кузвай зи рикІ терси цІал,
Куьз катда вун гъар акурла яргъарай?

Чулав цифер кІватІ жезава цаварал,
Авадариз къайи марфад стІалар,
Вун рикІеваз йифиз физмач ахварал
Я юкъузни куьтягъ жезвач хиялар.

А хиялрин къил жегъизвач, я тумни,
Залан жезва гъар са югъ зи уьмуьрдин.
Зи къисметдал жезвач завай гъужумни,
Заз хъайиди уьмуьр хъанва есирдин.

Есирдизни, мумкин я, хъун азадвал,
Зи азадвал терг жезава къвердавай.
Куьз авач вахъ са кІус къванни савадвал,
Квахънани ам «акъул пара» жердавай?..

НАКЪВАР

Куьз ишезва вун, къил туна чиле,
Селлер авадриз хъуькъверилай ви,
Ни эцяйна ви, гъа жегъил рикІе,
Накъвар еке жез вилерилай ви?

Чилйй тІеквенар акъудиз вуна,
Ири марфадин тунавай гелер,
Гъамни-хажалат агудиз вуна,
ЦІийи хъийизвай куьгъне хъай хирер.

Лугъун тийиз заз са гаф мецелай,
Накъваралди бес рахаз жедани,
Накъвар кІватІ хъийиз жадач чилелай,
Бес абурун сир хкъаз жедани?

Накъваралди сир ракъуриз чилиз,
Гъи жуьреда, лагъ, къе фикирда за.
Накъваралди на «дерт къезил ийиз»,
Бес зи рикІин дерт гъикІ къезилда за?

Рагъ аватайла цуьквери гуз нур,
ТІебиатдал чан акъалт хъийизва,
Накъваралди на куз ви жегъил хур,
Захъни гъа ви гъам агалт хъийизва.

ТУЪКІУЪР ХЪИЖЕЧ

Хуравай рикІ ишехъзава сефилдиз,
Гъам-хажалат артух хъайи йикъара.
Чара жезмач вахтунивай гуьгъуьлдиз,
Вазни, яр, зун татайла къе бакара.

Гум галачир жуьгъен цІайди кузва хур,
Зи гъарайдиз ви гъайдин ван къвезавач.
Къандавай-къуз заз уьмуьрди кузва кІур,
ИкІ метлебсуз уьмуьр тухуз жезмач.

Куьз я уьмуьр, кІанид къисмет тахъайла,
Ухшар хъайла са тар авай тамуз зун,
И чилерал Аллагъди вун тагайла,
Амукъайла «гъайиф-гъайиф» лугъуз зун?

Гъайифвиляй пІузарар зи акъатна
Я заз зунни чир хъижезмач гуьзгуьдай.
Бедендикни сурун фул зи акатна,
Явларналди авач кІвалах туькІуьдай.

Акъатна вун лифрен жуьре гъиляй зи,
Садлагъана шуткъунарай луваралд.
Акъудайла къисметди вун рикІяй зи,
Гила зи кар туькІуьр хъижеч накъваралд!..

КІАСИЗ АМУКЪДА

Къе руьгъдизни кваз кичІ янава зи,
Амач рикІизни секинвал са кІус.
Къалур тийиз на къве гъафтеда чин,
РикІ аватзава зурба терси цІуз.

Катунин захъай чир жезвач метлеб,
Мана жегъизвач, гаф жезавач сад.
Вакай хъанава эчІяйзавай къеб,
Гагъ сап ад ягъиз, гагъни муькуь пад.

Эй, зи гуьзел вун, куьз я акІ муькІуь,
Жегъилвилерихъ эхир жедайд я.
Уьмуьрар, валлагъ, язва лап куьруь,
Ахпа чун къведни сефил жедайд я.

Белки зибур ваз «гафар» я жеди,
На фикир гузвач пакагъан йикъаз.
За кхъизвайбур «гъарфар» я жеди,
Лугъуз секинвал гузава на ваз.

Килиг, къисметди ганач лугъуз чун,
КІанивилини цІай квахъиз амуькда.
Чалахди хъухъа, ахпа зунни вун,
Гъилерин къуьнтер кІасиз амуькда!..

АКЪАТНАЧ КЪИЛ

Са гаф къванни талгъана вун къакъатна,
Зун амуькна рекъин юкъвал къя хъана.
Атайди хъиз бейхабардиз алатна,
Кузвай хура туьхуьн тийир цІай хъана.

Цавар рагъул авунва къе цифери,
Рагъни амач, мичІи жезва къвердавай.
Я лув гузмач хуьруьн къилел лифери,
Уьмуьр залам жезва, яшар жердавай.

Къисмет хъанач я вунни заз чилерал,
Гъар акурла къати жезва рикІин тІал.
Куьтягъ тежер накъвар хъана вилерал,
Закай хъанва герек тушир са ккІал.

КкІал я зун, рагъ акъурла хъухъадай,
Марф къвайила элкъезавай къарадиз.

Ваз авачтIа, авачни бес аквадай
Экуь вилер цавараллай Худаиз?..

Гьадазни зун герек татай затI хьана,
Вунани зун акъудна ви зигъиндай.
Хуравай рикI, вахт къведалди, пад хьана,
Я зи къилни акъатнач зи уьмуьрдай.

ВУН ХЪУЪРЕЗВА ШИКИЛДАЙ

Вун хъуьрезва шикилдай заз килигиз,
Хабар туш ваз зи рикIи-рикI регъвезвайд.
Дарихвилел дарихвилер эхцигиз,
Ваз килигиз зун гьамиша ишезвайд.

Вун кат хьана, гаф-чIални заз тавуна,
Текдиз туна къумлухдавай са тар хьиз.
Эй, зи азиз, зи рикIе цIай акъуна,
Метлеб квачир, гьакIан къуру йикъар физ!..

Им уьмуьр туш, зун гьатайди тIанур я,
Къуд патахъай цIайди алуг ийизвай.
Вун галачиз заз чилерал агъур я,
Гьар шейъини вун зи рикIел хкизвай.

КIандач уьмуьр, заз герек туш, хьанва тух,
Ви къилив зун къвез гьазур я, азизди.
«КатнатIани» вуна закай къамир хух,
Са кIус къванни къезил хъурай рикIиз зи.

Гаф талгъана на ви ширин мецелай,
Къайи чилин утагъдиз вун кат хьана.
Къейилани алатдач вун рикIелай,
Вун амачиз рикI къве патал пад хьана.

ХЪАНАЧ КЪИСМЕТ РИКI АЛАЙДИ

Хъанач къисмет рикI алайди рикIиз зи,
Ганач ам заз цавараллай Худади.
КъакъатнатIан руьгъди рикIел хкиз зи,
Гьам-хажалат хъанава заз зурбади.

Амач гьевес заз дуьньядиз килигдай,
Зун яд тахъай цуьквед жуьре авазва.
И чилерал жагъанач вав гекъигдайд,
Вун рикIеваз, вахъ вил галаз къуразва.

Хъанач къисмет, чир хъанач заз метлебни,
Вунни амач, тухванани цавари?
Чир хъхъанач ахкун тавун себебни,
Вахчунани вун чилерлай гъуцари?

Эй, къисметдиз татай гъуьруь-пери, вун
Гьиниз фена, дуьньядилаи катнани?
Кайи рикI гваз и чилерал туна зун,
Зуьгьре гьед хъиз вун бушлухра гъатнани?

Заз четин я вун галачир уьмуьрда,
Вилерикай карагзава датIана.
Зун гъатнава ахкъат тийир фикирда,
Хуравай рикI кьве патахъди атIана.

ВИРИДАЛАЙ ИЕРДИ

За хуравай рикI акъудна гудай ваз,
Эгер, чара жез хъанайтIа ви тIалдиз.
Капун юкъвал шем кукIуьрна кудай ваз,
ТIалдин азаб текъведайвал хиялдиз.

Заз фикирар пара жезва къвердавай,
Бамишзава къилиз къвезвай суалри.
Ви кефсузвал мадни къати жердавай,
Тухузва зун агъзур жуьре хиялри.

Зи азизди, квадар рикIяй сефилвал,
Зайифвилер масадбуруз къалурмир.
Чун къведни я лезги чилин са ккIал,
На зи рикIе терс къати цIай акъурмир.

Гъайиф я заз, четинни я, къурху я,
Вун авачиз аквазмач затI вилериз.
Вун галачиз атай югъни агъу я,
Ахварни квахъ авунва зи йифериз.

Заз чизава, ачух хъайла кефи ви,
Мад зи къилив, азизди, вун хкверди.
Зун галачиз къабул тийирд рикIи ви,
И дуьньяда виридалай иерди.

АЗИЗ ИНСАН

Эхиримжи юкъузни заз такуна,
Хабарсуздиз и чилерлай «катна вун».
Хци гапур рикIин кьене акъуна,
Терси цIайдин юкъни-юкъва гъатна зун.

Эй, зи азиз, вахт хъанайни «катиз вун»,
Чи икърарар къилиз акъуд тавунмаз,
И тегьерда къве патахъди катиз чун,
Уьмуьрдин дад бегъемадаказ такунмаз?

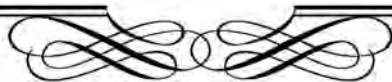
Вучиз туна къилди на зун чилерал,
Уьмуьрди заз гун хъийизмач чимивал.
Югъди-йифди накъвар алаз вилерал,
Къуд патахъай гъиссзава за къайивал.

Вун амач къе, азиз инсан, амач вун,
Мусибат я къе зи къилел атайди.
Налугъуди, и чилерал хъанач вун,
Чизвачни ваз къе зун текдиз амайди?

Тек я зун къе, рагал алай са тар хъиз,
Шуьткъуьрзавай къайи муркIад гарари.
Зайиф хъана рикIин къеняй цIаяр физ,
Амукънава чилер чуьхуьз накъвари!

Гьикаят

«САМУРДА» СИФТЕ ЯЗ

Азедин Эсетов 1936-йисан 1-декабрдиз Докъузпара райондин Миграгъ-Къазмайрин хуьре зегьметчи хзанда дидедиз хъана. Миграгъа ва Усугъчайдал мектебра кІелна, гимишдин медалдалди юкъван школа акъалтІарай жегьилди Дагмединститут яру диплом къачуналди куьтягъна.

Докъузпара ва Мегъарамдхуьруьн района больницайра (Филе ва Мегъарамдхуьре) кІвалахана.

Бокуда профессор А.И. Белубекянан гъилик аспирантурада кІелна, алимвилин дережа къачуна. Дагъустандиз хтайдалай гуьгъуьниз ада Магъачкъаладин аялар хадай 1-нумрадин кІвале килин духтурвиле, Дагъустандин здравоохраненидин министерствода килин акушеровиле, Даггосмедуниверситетда доцентвиле кІвалахна. Республикадин здравоохранение, гинекологиядин ва акушервили илим ва къуллугъар виликди финиз вичин вири мумкинвилер бахшна. И рекъе адан зегьметар бада фенач.

Ада тарс гайи ва тежриба чирай духтурри кІвалах тийизвай са больницани чи республикада бажагъат гьалтда. Ада кІвач хкІун тавур районни чина амач.

Республикадин килин акушер-гинекологдин зегьмет адас «Дагъустандин халкъдин духтур» лагъай чІехи гъуьрметдин тІвар ва маса шабагъар гуналди къейднава.

Вири уьмуьрда Азедин Мурадова вичин чан дафтарарни кардик кутунвай. Акур ва ван хъайи вакъиайрикай куьруь кхъинар ийизвай. Къе абурукай, гаф кватай чкадал лугъун герек я, милли прозадин вацІ гужлу ийизвай, чІалаз таза, манадиз дерин эсерар хъанва. Абуруз гъавиляй «Лезги газетди» мукъвал-мукъвал вичин чинра лайихлу чка гузва. Абур халкъди са нефесдив кІелзава.

Урусрин литературада А.П. Чехов хъиз, лезги литературада Азедин Эсетовни амукъда. ИкІ чав адан, садра кІелайла, мад кІелиз кІан хъижезвай, гуьзел эсерри лугъуз тазва.

Агъадихъ чна квез гъуьрметлу автордин са шумуд гъикая теклифзава. Буюр, кІела ва лезет хкуда!

Журналдин редакция.

Азедин ЭСЕТОВ

КУЪРУЪ ГЫКАЯЯР

ХЕРНИ ДАРМАН

«Лезги газетдиз» «Тарихдин чинрай» рубрикадик кваз са ажайиб, акурла инсандин рикI къарсурдай хътин шикил акъуднавай. Адалай аквазвайбур XX асирдин 30-йисара чи республикадай Къиргъистандиз суьргуьн авур «кулакрин» десте тир.

Са къадар вахтунда зун вилер алкIурна дикъетдивди абуруз килигиз амукъна, гуя за абурун арадай са вуж ятIани жагъурзавай. Белки, хиялна за, Абдулкериман яранбубани абурун арада авайтIа. Суал къевезва – вуж я а Абдулкерим, лагъана.

...Гъеле рагъметлу зи дидедал чан аламайла, шегъерда авай чи кIвализ уьмуьрдин четин рекъерайни хъутIалрай къил акъатнавай къунши са аварви къведай. Акъван савадлу кас туширтIани, ам куьтягъ тежедай жуьредин ихтилатрин кIватI тир. Гъа вахтара ада вичин мирес Абдулкеримакай авур ихтилат зи рикIел хъсандиз алама.

– Са гъаятда яшамиш жезвайди са шумуд юкъуз акун тавурла, я духтур, бес вуна хабар къадачни? Къунши, вун гъина авай, гъинихъ акъатнавай, лугъудачни? – вилик квай стакандай чай хупI ийиз-ийиз, башламишнай суьгъбет ада и сеферда чи кIвализ атайла.

– Валлагъ, къунши, садлагъана хабар атана, хъфидай машинни аваз акурла, зун хуьруьз акъатнавай. Ана стхадин хъиз свас це лугъузвай. Къачузвай рушан буба районда чIехи къуллугъчи я. Стха зи, мад ваз чизва, чатун устIар тирди. Рушан бубад кIвализ фидалди чун стхадин патав кIватI хъанвай. Ина чи талукъ мирес Абдулкеримани иштиракзавай. Вири са пад тир, амма им – маса пад. Ваъ ман, а чIехи къуллугъчидин руш къачун ада эсиллагъ агудзавачир. Малум хъайивал, заз чизвачир, адан паб Хадижат гъа вахтарин варлуйрикай тир къван. Шура гъукуматдин девирда абурал «кулакрин веледар» лагъай тIвар акъалтнавай.

Абдулкерим вич вижевай акунар алай, къакъан буйдин, лугъур-талгъурдан гъавурда лап аял вахтарилай акъунвай, гъилий вуч кар хъайитIани къведай, такабурлу итим тир. Белки, гъавилий иесийри Хадижат адаз ганай.

Эвленмиш хъайи йикъалай къулухъ адаз, вич кесиб синифдикай я лугъуз, папан мукъва-къилийри кваз такъазвайди хъиз тир. И фикирди адан къилин мефтІ, кукра кІарас хъиз, галат тавуна «незвай».

Папан мукъва-къилийри, гъар сеферда кІвализ къведайла, варцелай, вирида гаф-чІал сад авунвайди хъиз, Хадижатаң тІвар къуна эвердай, гъатта итимрини. Сифтедай винел акъуд тийиз, Абдулкериман рикІиз и карди азият гузвай. Адан рикІи-рикІ незвай. Къилий тефидай хиял жедачир.

– Я стхаяр, и паб гъидалди ина авайди вуж тир? КІвалер-къар нинбур тир? Къе лагъайтІа, ракІарал атана, нин тІвар къазва? Накъ и кІвализ гъанвай Хадижатаң? – текдаказ амайла вичи-вичикди ихътин веревир-дер ийидай касди.

Гъикъван Абдулкерима вичин наразивал къалурзавайтІани, дегиш жезвай затІ авачир.

Са юкъуз, гъа ихътин чІуру хиялри къил тІушуниз кІвале авайла, адан япарихъ – «Яда, Абдулкерим, ваз гъикъван эвердайди я? Ваз ван жезвачни?» – гафар галукъна. Къудгъун хъана экъечІайла, ракІарихъ адан ярандиде акъвазнавай.

– Гъарайна, гъарайна, ваз ван тахъайла, чара хъанач, зун къвед лагъай мертебадиз хкаж хъана, – гардандихъ аватнавай шал хкаж хъийиз-хъийиз, вичин наразивал къалурна Хадижатаң дидеди. – Ви кал лугъудай чичах гъавтІа хъуртак квай Мегъралидин векъиз фенвай. Къурухчиди ам, тІапІар яна, тевледа тунва, – хабар гана ярандидеди.

Ярандидеди гъайи хабар рикІ шаддайди туширтІани, Абдулкеримаз вичиз квазвай далу чухвай къван регъят хъанвай, ада вичелай хъварц алатайди хъиз гъисснавай.

– Къуй, лап чІуру хабарни хъурай, амма кІвалин ракІарал зи тІвар къуна атурай. Ви руш ханарикай хкатай ккІал ятІа, зунни итим я эхир! Къе зун валай рази хъанва, – ачухнай Абдулкерима вичин рикІин тІал ярандидедиз. Тевледа каш гузвай гъайвандин дерди адан гъич япайни феначир... Са къадар ял акъадарна, къуншиди давамарна:

– Чпелай гъейри масабур кваз къан тийиз вердиш хъанвай баши-бузукъар дуъз рекъел хкун гзаф четин кар я. Заз а тІал акуна, амма зи стхадин хдин уъмуър заз заланди хъана кІанзавач...

Завай адаз вун гъахъ туш лугъуз хъаначир. Хер акурдаз хирен дарман чир жеда. Зи къуншини гъакІ я. Херни чида, дарманни.

КЪЕКЪВЕДАЙ «ИНФАРКТ»

Чна кІелдай вахтара медицинский институтда яшар пудкъадав агакънавай са профессор авай, адан тІварни Гъуьсенали тир. Вичини кафедрадин заведующийвиле кІвалахзавай.

Садбуру ам татарви, муькуьбуру мугъул я лугъудай. Гзаф ажайиб хесетрин итим тир. Гъиле къур кардив кас, чан алачирди хъиз, гатІумдай.

Са сеферда ам чаз лекция кІелиз атайла, залда 80-дан чкадал 5-6 кас студентар авай. Ихътин вахтара вичи-вичиз са тІимил хъайитІани къимет гузвай, ва я гъуьрметзавай муаллимди деканатдиз хабар гуда,

вучиз студентар атанвачтIа, кьил акъудда, са гыхьтин ятIани серен-жемар кьабулда.

Амма и касди, трибунадихь атана, салам гана, акъудна вичин папка-дай са хара чарар, башламишна бу-бу ацалтна, ахвара твадай еришдалди вичин лекция кIелиз.

Садра чи студентрин арада векъи рахунарни хъанай.

– Ядаяр, валлагъ-биллагъ, адан кьил вичи вуч кIелзаватIа, гьадайни бажагъат акъатзавайди я, – лагъанай Гьакима.

– Гьей, жуван чкадал ацукъ, ам жери кар яни? – лектордин пад кьу-най Имрана.

– ЯтIа, за ваз кьалурда, – лагъана, лектор перерывдиз фенвай макъам-дикай хийир кьачуна, Гьакима ада кIелай чарар кьачуна чапла патахъ, кIел тавурбур эрчIи патахъ эцигна.

Лекция башламиш хъхъайла, бубад хци хтана гъа кIелайбур цIийи кьилелай чаз тикрар хъувунай.

Ихьтин гьалдикай, гьелбетда, институтдин чIехибуруз хабар тахъана амукьначир.

Парткомда ада регъбервал ийизвай кафедрадин кIвалах ахтармишун патал махсус комиссия рекъе тунай. Арадал акъудай кимивилерин тум-кьил хъаначир.

Гуьгъуьнлай и месэладиз алимрин советдин заседанидални килиг-най. Доклад авур касди Гуььсеналидин кафедрадин къван-къванцел туначир, михъиз беябурнай. Ихьтин профессор кафедрадин заведуюшийвиле ваъ, гьич институтдин кьваларивни туна кIанзавайди туш лагъана, вичин фикир дуьздал акъуднай.

Доклад гваз экъечIна рахай алим дуьз тирди вирида кьатIузвай, амма яшлу профессордин язухвилай гаф-чIал лугъуз жезвачир. Гзафбуруз Гуььсеналидин кьилел са кьаза-бала атунихъай кичIезвай. Хъсан я кье адан рикI пад тахъайтIа, лугъуз, адан тереф хуьзвайбурни кими тушир. Вирида элкъез-элкъез ам ацукънавай чкадихъ вил вегъезвай. А кас вич лагъайтIа, кIанчI хъиз ацукънавай, на лугъуди, инал гьалзавай месэла адаз талукъди туш.

Советди вичин кIвалах куьтягъна. Килигай месэладин патахъай кьарар акъудун деканатдал тапшурмишна. Къецел экъечIдайла Гуььсеналидин патав дуствилин алакъаяр авай профессор М. атана. Адаз дустунин кьилел атанвай заланвал кьезилариз кIан хъана. Амма Гуььсеналидин чинай адаз гьич са жуьрединни пашманвал ва я рикIиз такIан хъанвайвилин лишанар акунач. Имни анихъ амукърай, Гуььсеналиди, чинал хъвер алаз, чIар фенвай кьилелай капаш эяна, вичин дустунивай хабар кьуна:

– Кье Тифлиса чкадин «Динамони» Московдай тир «Спартак» командаяр футболдай гуьруьшмиш жезва. Ваз чиз, гьим гъалиб жеда?

Профессор М.-дин чIал кьуна, вилер цавуз килигна. Вичи-вичик адай «Ихьтинбуру чпи вуж хъайитIани инфарктдал гьида», – лагъай келимаяр акъатна.

... Са тIимил вахтарилай профессор Гуььсенали чи институтда ахкунач. Низ чида, ада вичин кьил, гежел тевгъена, гьинихъ баштаннатIа...

«ГЪАКІ ХЪВАДА...»

Зунни зи дуст, са жегъил духтур, йикъан сятдин пудаз мехъерал фин меслят хъанвай. Къудни жез тІимил амай, амма ам атана акъатнавачир. Гуъзлемишуникай хийир амачир, жув къванни фида лагъана, гъаятдай экъечІдайла, заз дустуни тади кваз чи кІвал галайнихъ еримишиз акуна.

– ТабзаватІа зи чин ви кІвачин кІаник хъуй, гъуърметлуди, – башла-мишна ада саламни гуз рикІелай фена, – кІвалахдилай хъфиз гъазур хъанвайла, зи кабинетдиз хуъруънви Шайдабег сухулмиш хъана. Адан чина гъич ранг амачир, чІал галкІиз-галкІиз, ада заз вичин папан гъил ханвай хътинди я лагъана, арза авуна. Тамашайла, ам гъалатІ тушиз хъана. Чара амачир. Куъмек гана кІанзавай. Вазни чида хъи, хъсан духтурди, ви кІвалах мус куътягъ жезва лагъана, хабар къуртІа, зи эхи-римжи азарлудаз куъмек гайидалай къулухъ, жаваб гуда.

– Язни я, – жаваб гана зани. – Хъсан пешекар гъахътиндаз лугъуда.

– Ханвай гъил кутІундай тадаракар гъазурдай арада за хуъруънвиди-вай кардин къил гъикІ хъайиди ятІа чирун къетІна, – суъгъбет давамарна дустуни.

– Шайдабег кІвализ контордай хъел кваз хтана. КІвалер баябан тир. Цивдай нуькІни аквазвачир. Гегъенш айвандин и къилий а къилиз фена, рахана хъел аладардай касни жагъанач, я машгъулат карни къаз хъанач. Эхирни адан къилиз эрекъдикай куъмек къун атана. Нихъ галаз? Хъва-дай юлдашни гъатнач. Амуькай чара са птулкани гваз багъдиз ивичІун хъана. И арада гъаятда авай къени кІвале гила-ахпа итим хкведайди чизвай паб адаз хуърек гъазурунин къайгъуйрик квай. Къе ада какаяр кутуна таза пахлайрин къафун ийидайвал тир.

Са рюмкани бегъем хъваз агакънач, Шайдабеган вил гъенекай гъа вич галайнихъ къвезвай папа акъуна.

– Яраб идаз гъинай хабар хъанатІа, – фикирна, фад-фад птулка векъерик кутуна, вич хурухъди фена, гъа патав гвай пахлайрин хула кис хъана. Угъри къазвайда хъиз, ада кайванидилай вилер алудзавачир. Ам лагъайтІа, гъиле са гъихътин ятІа къабни аваз, гъа итим чуьнуьх хъанвай хулахъди къвезва, вичикни тади ква.

Хула авайдакай хабарни авачир папа таза пахлаяр атІуз гъил яргъи авурла, вич къазвайди хъиз хъайи Шайдабега, садлагъана къудгъунна, къати сесиналди – «ГъакІ хъвада, ваз вуч ава!» – лагъана гъарайда. Ихъ-тин кар гуъзлемиш тавур паб, кичІе хъана, кІвачик са вуч ятІа акатна, са къвалахди алуькъда. Инал са мус ятІа атІай тарцин пун аламаз хъана. Факъир дишегълидин гъил гъадал гъалч хъана, ахпа мад вуч хъанатІа, за лагъана...

Эхъ, азизбур, алачир чкадал авур зарафатрихъ ихътин нетижаярни жада...

СУАЛДИЗ ЖАВАБ

Зун хуъруыз хтанвайдакай хабар хъана, имидал кьил чІугваз, стхадин руш Фариза атана акъатна. Са кьве йис идалай вилик, гъвечІи женжел руш яз, чна ам квазни кьазвайди тушир. Гила лагъайтІа, адакай бегъем ханум хъанвай.

Ацукъна, имидинни руша са стаканар чаярни хъвана ва галай кьван ихтилатарни авуна.

– Ими, багъишламиша, Къавалрал алай сала келемар эчІена кІанзава, зун гъаниз фидай рекъелай атайди я, гъавиляй зак тади ква, – лагъана, ам къарагъна хъфиз гъазур хъана.

– Акъулла ихтилат я, чан руш. Имидин гъилени кар ава. Гъеле сенфиз гъазурвал акунвайди я. Пенжерриз накъ алиф яна, кье шир ягъиз кІанзава. Ви чІехи бубади лагъайвал, алиф чан ятІа, шир кІарасдин партал я.

Руш рекъе хтуна, жув пенжердай адан гуьгъуьниз тамашиз акъвазна. Заз акваз-акваз Фаризадин кьил сал галайнихъ ваъ, муькуь имидин кІвал галайнихъ элкъвена.

Хъвайи чай иливарна, кІвалахдив эгечІдай фикир кьиле аваз зун дивандал ярх хъана. Вучиз ятІани йифиз татай ахвари гила заз басрух гана, вичин кар авуна. Уях хъана къарагъайла, рагъ гъикъван хкаж хъанватІа чирун патал пенжердай ягъай вил мадни гъа руша акъуна. Гила абур кьвед авай, имид суса ам рекъе хутазвай, чпини ихтилатдал илигнавай.

Квез чида хъи, дишегълийрин рахунар лежбердин цІилинилайни яргъи жедайди.

Ибур акурла, вилик квай пенжердин ачух хилай кьил экъисна, фикирни тагана, завай лугъун хъана:

– Я Фариза, я бала, са бубат кьванни сал эчІез хъанани?

– Эхъ-эхъ, ими чан. Пис хъанач. Гъа вуна пенжердиз шир ягъай кьван хъана, – хъуьрез-хъуьрез жаваб хгана, вичин кьил баштанна руша сал галайвал.

КВАК

Ни фикирдай акъван зурба, вичиз дуьньядин капиталистри «империя зла» тІвар гайи Советрин уьлкве акІ чкІурда лагъана. Шумуд касди и шулугъдик вичин пай кутунатІа, низ чида?.. Ам кунфа-кунф авун са кьвед пуд касдин агалкъун я лугъуз тестикъарзавайбурни кими туш.

Зун мяггтел ийизвайди а кар я хъи, вуч хъана лагъайла, са касди вичин путулкадин дустар галаз санал акъван зурба уьлкве барбатІна?

Им адан «алакъунриз» тежедай жуьре еке къимет гун тушни? Зи фикирдалди, текдаказ бажагъат адалай ахътин кар бажармишиз жедай. Адаз Аллагъди гана: къажгъан звал къачуна ргазвайла, кфарихъ галаз амни винел акъалтна. Амма халис звал гъайибур, кар алайбур вужар тиртІа, къени сирлу серинрик кума.

Советрин государстводин кјурулушдикай ва адан сиясатдикай за садрани хайи гаф лагъайди туш. Амма уълкведин къене а вахтара, лугъудайвал, квак гъатнавай. Чирагърин ялав туъхуърна, гъиседивай экв кІанзавай девир алукуънавай.

Заз и терефдихъай жув шагъид хъайи, вилералди акур са дуъшуъш рикІел хкиз кІанзава...

За, жуван кайванини галаз, Москвадин патав, Петрово-Дальнее лугъудай санаторийда ял язавай. Чи къуншидал, вичин дачада, СССР-дин Министррин Советдин а чІаван Председатель Тихонов яшамиш жезвай. Бубадиз рагъмет хъуй сифте лагъайдан: балугъди кълелай ни къачуда. ТуштІа, ингъе килиг. Адан дача, къенез гъич вилни ягъиз тежедайвал, элкъуърна сихдаказ тахтадин чапардалди кІевнавай, вичизни мичІи къацу ранг янавай. Аламатдин кар тир, кІвалахал ам геж фидай, элкъвена хквенни югъ аламаз, гъич къудни тахъанмаз, ийидай. Къве сятдилай гзаф рекъени хъайила, ам вичин къллугъдал гъикъван вахтунда жезвайтІа? Ам фидай – хкведай вахт мукъва хъайила, рекъин кърехрал, чиликай хкатай хъиз, милицаяр пайда жадай, гъендеврив тІветІни эгечІдачир.

Ял язавай сифте кълера, санаторийдин кършидал алай микрорайондай кІани-такІан къачуна, са куъникайни хабар авачир зун, рекъелай элячІна, нумрадиз хквез кІанзавайла, къве зирпиди, къамалай къуна, акъвазарнай. Зун «михъиди» яз акурла, кІевелай тагъкимарна, аххъайнай. Чпи хатасузвилини къллугъу чІугвазвай чІехидан тІварни заз къунай. Адан свараг мукъва жадайла, рекъи, гъуъгъ ацалтна, залан машинар фидай ван къачудай. Ахпа сифте сад, са къадар мензилдилай сад-садан гуъгъуъна авай яргъи нур гузвай чІулав рангунин зарбдиз физвай пуд машин пайда жадай.

Хтана, нумрада дивандал ярх хъана, зун фикирлу жадай. Са гъвечІи, вири 240 койкадин аялар хадай кІвалин рабатвал авун патал заз 12 сят бес жадачир, гагъ-гагъ йифизни ана амукуъдай. Бес икъван чІехи къллугъдал алай касдиз яраб гъа пуд-къуд сят бес жезвай жал? Зи фикирдалди, ам а вахтунда вилик гъайи документрал, гъакІ кІел тавуна, къллар чІугвазни агакъун мумкин тушир. Бес амай дердийриз вуж килиграй? Хъайивал хъурай, низ гъикІ ятІа, гъакІ авурай лагъай гафар тушир жал?..

«БИШИ КЪВАН»

Заз яхулви са дустуни вичин хцин мехъерал эвер ганвай. Зун гъавурда турвал, абурун хуъруъз, «Биши къван» алай чкадилай элячІна, рехъ давамарун лазим тир.

...Лап мектебда кІелдай йисарилай квай хесет я: ван хъайи цІийи гафунин, я тахъайтІа цІийи тІварцІин ери-бине чир тавунмаз заз кърар къведач.

Къванциз вучиз бишиди лугъузва? Ам чан алай затІ туш эхир? – хияларзава за. И къван Лак райондиз фидай рекъел ала, вични гзаф натаразди я. Виликдайни адакай заз ван хъайиди тир, амма хабар къур ксаривай са дуъз баян гуз хъаначир.

Къисметди зун мад сеферда гъа и райондиз акъудна. Гила за мад къванцин сир чирун къетІна.

Дагъдин хуъруъз рехъ гъа къванцин патавай фенва. Инив агакъайла, вилик квай рехъ тикди ва четинди тирвилай, шоферди мад сеферда чархариз ва тормозриз килигун къетІна. Чун эглеш арада инал лацу спелар квай, къилел чІар аламачир, якІа-чІарчІе авай са яхулви пайда хъана. Гъа и акъвазнавай легъзе ишлемишна, за и касдивайни къванцин сир хабар къуна.

– Авайвал лагъайтІа, гъурметлуди, заз дуъздаказ чидач, – аставилелди рахана спелчи, – амма чи чІехибурун сивай заз ван хъана, гуя, а къванцин далудихъ фена, анихъай эвер гайи ван и пата авайдаз жедач лагъана. Белки, гъавилай ятІа, адал ахътин ажайиб тІвар акъалтайди. КІандатІа, ша, чун килигин. Зи разивални гуъзлемиш тавуна, ам вилик акатна.

Зун и пата туна, вич къванцин къулухъ фена. Хак яна кутІуннавайди хъиз акъвазна зун, гуъзетиз, дикъетлудаказ. Яб гана – са ван-сесни хъанач. Лап къванцел ябни кваз эцигна, ахтармишна. Ваъ, эверзавай са ван-сесни хъанач.

Са къадар вахт алатайла, гъикъван хъуй лагъана, за а патахъ фена, хванахвади вучзаватІа чирун къетна.

Гъинавайди я хванахва, ам гел галачиз квахънавай. Чун алайнал туна, ам вичин рехъди фенвай къван. Вичихъ къекъевезвайди чизвай ада рекъин винедат авай къекъуъндилай чаз уъфт яна, вич къалурнай.

Эхъ, эхирни зун а яхулвиди чпиз хас тегъерда рекъел алай къван бишиди вучиз ятІа гъавурда туна.

КІЕКІРЕЗ ЧИЗВАЧ ЭХИР

Тебиатди инсандиз таганвай азар авач. Психический азаррин арада, маниакально-депрессивный психоз лагъана, са зегъримар ава. Ихътин азар квай инсандиз вич гагъ пачагъ хъиз аквада, вичелай алакъ тийидай са карни авачирди хъиз жеда. Гуъгъуънлай са вахт алукъда, инсандиз акІ жеда хъи, вичин кІвачик чил кумач, вич ажуж-ужуж хъанва, кесибрин кесиб я. Уъмуър анжах пашман гъиссерив ацІуда, ихътин вахтунда патав кас тахъайтІа, ада вичин чандиз къастни кваз авун мумкин я. Ихътин азарлуйрин къадар къвердавай гзаф жезва. Девир – четин, азарар – гзаф...

... Сад, вичикай къуълуън твар хъанва лугъуз, верчер акурла, катиз хъана. Чара атІайла, ам больницадиз тухвана. Ина адаз руъгъ хкаждай дарманар гана, яргъалди адахъ галаз суъгъбетар авуна.

Са хейлин вахт арадай фейила, духтурдила ам вичин фикирдила алудиз алакьна, кефияр хъсан патахъ элкъвена, гъавиляй ам кІвализ ахъай хъийидай меслятдал атана.

АхлукІна вичин пек-партални, духтурри ам кІвализ аххъайна. Больницадин гъаятдай экъечІайвалди адаз вичин кършидиз къвезвай верчерин вилик квай кІек акуна. Начагъди элкъвена чукуриз-чукуриз духтурдин патав хтана.

– Гъурметлу духтур, больницадин варарин вилик кІек ква, верчерни галаз, – нефес нефесдив ахгакъ тийиз, хабар гана ада.

– Хъурай тІун, вун къуьлуьн твар яз амач кван, ваз чизва хьи, вун инсан я, ваз квекай кичІезва? – секинар ийиз алахъна духтур.

– Эхъ ман, аз чизва. Амма кІекрез чизвач эхир. КІуф яна, ада зун туькъуьнайта вучда?..

Духтурди вичин зегъметар гъеле метлебдив агакъ тавунвайди гъисс-на. Вучда? Мад цІийи кылелай начагъди инанмишардай рафтарвилер, гъерекатар кыле тухуниз мажбур хъана...

Эхъ, играмибур, аям акъван терсеба хъанва хьи, винелай сагъ яз аквазвай гзафбурун рикІе вуч аватІа чир жезвач. Дуьм-дуьз рехъ вилик кваз, какур жигъиррай тІуз физ алахънавайбур гзаф хъанва. Факъир кІекрез инсан вичелайни ажуз хъанвайди чир хъанайта, вучдайтІа?..

Ажужбурал хъуьремир, инсанар! Адан гъил яхъ, куьмек це!..

«ВАКАЙ КЪЕНФЕТ ХЪУРАЙ»

Чи са хейлин дагълух хуьрера салар-багълар дигин патал цин кьитвал авайди виридаз малум я. Иллаки марфар яргълди кьун тавурла, кІамара яд кьит хъайила, къл-къижни жезва.

...Югъ нисинилай вегъенвай береда, садлагъана цавар рахай хъиз, хабарни авачиз, хуьруьн вини магъледай гъарай-вургъайдин ванер акъатна. Къве кьунши – са итимни паб, сакІани кІамун яд пай тежез, гъуьжетра гъатна. Гена Аллагъдиз шукур, къл акъатнавай чкадал гъасятда, чиликай пайда хъайиди хъиз, гъарай-эвердик кършишмиш папан вах атана акъатна. И амалдар дишегълиди сифте вичин вах секинарна, ахпа кьунши итимдиз – «Вакай кьенфет хъурай, стха», – лагъана, ам гъанал туна, вахан гъиликай кьуна, кІвал галайвал тади авуна.

«Къенфетдин» ван хъайи итим, лас гайи верч хъиз, къл агъузна, са юзун-затІни кумачиз, алайнал алкІана. Мад адай са ван-сесни акъатнач...

Сала кІвалахна, кІвализ хтайла, ада вичин кайванидиз кылел атай агъвалатдикай ихтилатна.

– Гена хъсан хъана, анал эвер гайиди хъиз, а гъаясуз дишегълидин вах атана, – давамар хъувуна итимди, – аббат хийир хъайиди гзаф ширин мез авайди хъана. Сифте вичин вахаз сабурар гана, ахпа азни «Вакай кьенфет хъурай, стха», – лагъана, ахлатна хъфена.

И ван галукъайла кайвани хъуьрена.

– ГьикI хъана, мукъва-кыли, вун хъуьрезва хьи? – тажуб хъана итим.

– Бес хъуьруьн тавуна за вуч авурай, я чан итим, – гъазур хъана гуь-злемишзавайда хъиз, жаваб ахгакъярна адав кайваниди, – вун гилани гъакъван авам яз хъайила. Ви яшарив агакъайла инсанди камаллувал къалурда, кIуьдайни цурудай къил акъудда. Ваз лагъайтIа, къени чизвач – «къенфет хъуй» – им вун къена, кафанда туна, къве къилни кутIунрай лагъай чIал я. Бес! «ширин мез» авай иблисди ви къил элкъуьрна. Де хъана, мад аял яз амукъмир...

Кесиб итим, вучдатIа чин тийиз, хиялри тухвана. Вилик гъайи чайни ахкунач...

ТІАШАР АЧУХ ТАХЪАЙТІАНИ...

За чи уьлкведин меркезда «Диде ва бала» тIвар алаз кыиле физвай къвед лагъай форумда иштиракзавай. И сеферда фин-хтун ва и кардихъ галаз алакъалу маса харжияр Венгриядин «Гедеон Рихтер» тIвар алай фирмади вичин хивез къачунвай.

«Украина» мугъманханада, патав гвай нумрада Башкортостан Республикадин кылин акушер-гинеколог авайди малум хъайила, зи шадвилихъ сергъят амукънач. Чи арада дуствилин алакъаяр гъеле 1970-йисалай башламиш хъанвай. Ам чIехи зарафатчи ва уьмуьр шаддиз тухунал рикI алай кас тир. Гежел тевгъена, гъа сад лагъай нянихъ за адал къил чIугуна. Яваш-яваш чи арада акур-такурдакай, къилел атай ажайиб дуьшуьшрикай ихтилатар кватна.

Виктор Петровича духтурвилин рехъ фельдшервилелай башламиш авурди заз малум тир. Ада гъа девирда вичин къилел атай са дуьшуьш рикIел хкана.

...Райондин центрадивай хейлин яргъал алай хуьрйяй дишегъли аялдикай азад жезвайвилин хабар гана, духтур атун тIалабна. Ихътин вакъиайра а вах-тара дарманар ва герек алатар авай махсус чемодан гваз фидай къайда авайди тир. Гъар сеферда куьмек авуна хтайла, ишлемишай дарманралди мад тадаракламиш хъувуна, чемодан эхцигдай. И сефердани духтур эвер гайи чкадиз, гъамиша хъиз, чемоданни къачуна, рекъе гъатнай. КIвалин вилик духтур аял хазвай папан итимди къаршиламишна. КIвале маса кас авачир. Куьмек вахтунда агакъна акур ада, хвешила духтурдин гъилевай чемоданни къуна, паб авай кIвализ тухвана.

Дишегълидин гъал ахтармишдалди вилик духтурди адан итимдивай вилик квай дегълиздиз экъечIун тIалабна. Фена са цIувад-къад декъикъа къван вахт. КIвалаяй гъич ван-сес акъатнач. Кесиб итим, вилик-къулухъ камар къачуз, папкай фикир ийиз, гуьзетиз авай. И арада хабарсуз рак

ахъа хъайила, итим кухунна. Амма ачух хъайи ракларай экъисай къили адавай, хех авачни, лагъана, хабар къуна. КІвалин иесиди тадиз хех гъиле вугай духтур, са гафни талгъана, рак геляна, кІвале гъахъ хъувуна.

Хех герек хъана акурла, итимдин къиле чІуру фикирарни гъатна. Папаз тади ава жеди, хиялна ада.

Гуъзетдайла вахт тади квачиз, яваш-яваш физвай хъиз жеда, ятІани мадни са зур сятдилай артух вахт алатна. Гила кІваляй, къуватлу жезвай тІалар эх тежез, папа ийизвай угъ-цІугъдйн сесер акъатна. Гъа са вахтунда духтурди ийизвай экъуьгъунрин ванни жезвай.

– Гила руцІугулни кІута герек хъанва...

И ван хъайила, итимдин руьгъ фена. Валлагъ, гъалар пис я факъ-ирдин, фикирна ада, фад-фад ракларай яргъи авунвай гъиле тІалабай алатар туна, яваш сесиналди, зурзун акатна, хабар къуна:

– Духтур, гъакъван гзаф зегъмет алани?

Фельдшерди, кІусни тади къачун тавуна, секиндиз, агъанвай саягъда адаз жаваб гана:

– Вак вуч къалабулук акатнава, гъуьрметлуди? КичІе жемир, папахъ вуч жедайди хъиз я ваз, вун ви дидеди хайиди хъиз, гъадани хада, абурун къисмет гъахътинди я. Ингъе, гъикъван гъавалат хъанатІани, завай икъван чІавалди чемодандал алай тІапІар ачухиз жезвач...

РикІиз регъят хъайи итим, нефес дериндай къачуна, духтурдин чемодандал гъавалат хъанай.

И арада духтурдиз амукъайди дидедин бедендикай кватзавай бицІек къабулун хъана.

Намик ФАРЗАЛИЕВ

КАПАШДИВ КЪАЗ ТАХЪАЙ ГУЪЛЛЕ...

(Новелла)

- Гада вутІ фена, паб, тІа геж хъана,- кІвалин чилел мехмер рухун винел вегъенвай суфрадин кїиле ацІукъна, са гїилив нянин кѣафун авай тІас ченедик кѣуна, вилер муькуь гїилив сивиз тухузвай тІуруна туна, саки вичин папаз ваь, тІуруниз лугъузвайди хьиз, жузуна Кѣурбана.

- Я Аллагъ, лагъайтІа зун пис кас жеда, талгъанани гьикІ акъвазда, буба вич яз, завай хва гьиниз фена лугъуз жузазва, яраб заз гьинай чир жедатІа?

Туькезбана, адан чинизни килиг тавуна, сумавардин цуцІуник квай истикІан хкудна, итимдин вилик эцигна.

Кѣурбаназ папа вичин суалдиз гудай жаваб чизвай. ГьакІ ятІани, ада и суал са гьафте тир гьар няниз папаз гуз. Гьа са чІавуз абуруз кьведазни чизвай: хва кѣени кІвализ хкведач. Абуруз кьведазни чизвай хва са гьафте кІвале ксузвачирди. Свасни экуьнахъ кардал физ, лап мичІи хъайила кІвализ хквезвай. Са гьафте тир - нянин суфрадихъ папани итимди ийизвай гафар гьа гьибур тир. Эхирни, хва кІвализ тахтайди акуна, кьуьзуьбур чпин месерик экечІавай...

...Мектеб куьтягъна, вични кьизил медалдив, Агъмеда чарар-арзаяр Москвадин эцигунрин институтдив вугана. Садлагъай имтигъандай «вад» кѣачуна, ам «экстерни» институтдиз кѣабулна. Гила гьа институтдай ада ина кІелда лагъай справка кѣачуна кІанзавай, ам авачиз хуьруьн советди гада учутдай акъуддачир. Справкани кѣабулунин имтигъанрин вахт куьтягъ тахъанмаз ганач. Гьавилай справкадал вил алай Агъмед хьтин гадаяр институтдин майишатдин крарик желб авунвай. Крар заланбурни тушир: авай кІвалах - институтдин гьенер, дараматдин кѣенер герек амачир, иски шейэрикай, зир-зибилдакай михьун тир. Агъмед вичин юлдашарни галаз са цІувад кас кѣван авай, са гьафтеда авуна кІани кІвалах абуру пуд лагъай йикъан нисиналди авуна куьтягъна, амай йикъариз гьакІ кѣвез, ихтилатар, суьгъбетар хьувуна хъфизвай. Дустар, танишарни хъана адаз, са гьафте вахтни гьикІ фенатІани чир хъанач. Эхирдай справкани вахчуна, Агъмед поездда аваз ватандиз рекъе гьатна.

* * *

Курск шегьердин вокзалдив агакъайла, нянин сятдин цІусад жезвай. Плацкартдин кїилеллай чкайрикай садал чин винелна, гьилерни кьилик кутуна, Агъмед дерин хиялриз фенвай. Хуьре югъди кат-галтugna галатна, фад месик акечІдай адаз гила ахвар кѣвезвачир. Сад лагъай сефер тир ам кІваликай яргъаз

акъатна, поездда ксуз вердишни тушир, Москвадиз фидай рекъени ам акъван ксаначир, гилани ахвар къвезвачир. Институтдиз къабул хъунин хвешивилин гъиссерини, къалабулухрини чеб къалурзавай...

– Молодой человек, не можете постель взять? - Агъмед и ванцел уях хъана. Ван атай патахъ элкъвейла, адан вилер милиз-милиз хъуьрезвай рушан чина гъатна. Агъмедаз вич ахваравай хъиз хъана: адаз чинал чин эцигна, чѳулав пѳинияр хътин вилерив вичиз килигзавай руш акуна. «Им гъакъикъат туш...», - лагъай фикир атана адан къилиз. Ам кегъкир хъанваз акуна, руша сивик хъвер кваз, мад вичин суал тикрарна.

– Да, да, конечно, сейчас! – Агъмед чкадилай тадиз акѳ хкаж хъана хъи, адан къил вагондин къава акъуна. Тѳар хъанатѳани, Агъмеда вич а чкадал эцигнач - мес къачуна, рушав вугана. Руш, Агъмеда вичи-вич квадарнавайди акуна, ван алаз хъуьрена. Ада мес къачуна, Агъмедан кѳаник квай къацѳал эцигна. Агъмедан чин регъуьвиляй яру хъанвай, адаз акѳ тир хъи, руша адан фикирар кѳелзава. Агъмедан къиляй физвай фикирар лагъайтѳа ибур тир: «Я Ребби, им вуч иер руш я, икъван иер руш жедани?...»

Руш гъакъикъатани гзаф иерди тир. Къад-къанни къве йисарин яшара авай рушан лацу гардандилай къуьнериз чкѳанвай чѳулав чѳарар шуькуь юкъвал къван аватнавай. Са тил чѳарар, гъяркъуь пеле гъатна, ахъа дакѳардай къвезвай гарун таъсирдик, вилерин гагъ садан, гагъни муькуьдан винел къвезвай. Вичин гъвечѳи, назик гъилив ада а тил къулухъди гадар хъийизвайтѳани, ам мадни рушан пелез ават хъийизвай. Хилер галачир къелечѳ булушкадай лацу лифчик алайвал чир жезвай. Булушкадин агъа къили метѳер кѳевзавачир. Гъвечѳи босоношкайрай акъатнавай кѳвачин тупѳариз яру лак янавай.

Руша вичин мес дуьзарна, гъиле са пакет аваз, вагондин къилиз финни хтун цѳуд-цѳувад декъикъа хъана. Гѳила адал къетнен булушкадилайни куьруь, хъипи, яру цуьквер алай, лацу рангунин халат алай. Ам хтана агакъайла, Агъмеда вич гъилевай газетдал машгъулди хъиз къалурнатѳани, алакънач: руша вучзаватѳа лугъуз килигай легъзеда рушан вилери ам къуна - руш мадни милиз-милиз хъуьрезвай.

Поезд чкадлай югъвайла, къуланфер жезвай, са герендилай экверни хкахъна. Агъмедавай регъуьвиляй туалетдизни физ хъхъанач – ам рушан дакѳалай элячѳна фена кѳанзавай. Рушан иервилини таъсирдик кваз, ам мус ахвариз фенатѳа, экуьнахъ вичивайни рикѳел хкиз хъанач.

Экуьнахъ ахварикай кватна, ам сифтени-сифте кѳаник квай къуншиди вучзаватѳа килигна: яваш-яваш къил ястухдал галчѳурна, са виляй кѳаник квай къацѳаз килигна. Руш чкадал алачир, Агъмедак кичѳ кткана: йифиз, вич ксанвай береда, эвичѳна жал? Элкъуьрна кѳватѳ хъувунвай мес къацѳан са пипѳе авай.

Ада фад кѳвачел алукуѳна, вагондин къил галайвал фена, тамбурдин ракѳарин элжекдал гъил вегъена хъи – ам вич ахъа хъана: ингъе руш! Руш акуна, Агъмедаз акѳ хвеши хъана хъи, руша вичини и кар къатѳана.

– С добрым утром! Ну и спите же вы! – лагъана, руш ван алаз хъуьрена.

Агъмед гъил-чин чуьхвена хтайла, руша суфра ахъайнавай. Ада вичин мес хкажна, Агъмедан дакѳа эцигнавай. Суфрадал памадурар, афнаяр, рганвай какаяр, дулдулма, фу алай. Агъмедав вичив са затѳни гвачир, ада, гишин

хъайила, вагон-ресторандиз фин фикирда къунвай, рекъера поезд акъвазай чIавузни недай затIар къачуз жедай. Гилани, рушаз регъуь тахъурай лугъуз (амма Агъмедалай вичелай гзаф регъуьзвайди ина бажагъат авай!), гъилевай тасмал-запун эцигна, адаз экъечIиз кIан хъана. Руша ам тунач:

– Никуда не уходи, будем завтракать, бери стаканы, сходи за кипятком! – лагъана, адав столдаллай ичIи къве кружкани вугана. Руша Агъмедаз эмирар гузвай, вични «куьн» ваъ, «вун» лугъуз рахазвай.

Агъмед, вучин лугъуз, фикиррик кумаз, руша лагъана:

– Меня Сенем зовут, а тебя?

– Агъмед, – регъуьз жаваб гана Агъмеда.

Гъа икI абур таниш хъана. Сенем къунши хуьряй яз акъатна, ам Курскда технологиядин институтдин пудлагъай курс куьтягъна, практикани къиле тухвана, амай тIатIилар диде-бубадин патав акъудиз, хуьруьз хъфизвай.

Гила абур мад урусдал рахазмачир, къведазни дидед чIал чизвай. Сенем пуд йисан Агъмедалай чIехи жезвай, гъакI ятIани Агъмедаз им вичин къилиз атанвай фикирдиз манийвалдай себеб яз акунач. Спелрик цIийи къеж ктканвай Агъмед, ашукъри чпин дастанра лугъудайвал, вил вегъенмаз, са килигунилай Сенемал ашукъ хъанвай. Исятда фад тирдан, институт акъалтIарна, са сенятдин иеси хъана кIан тирдан гъавурда авай Агъмеда икIфикирзавай: мус адаз вичин кIвал, хзан кутаз кIан хъайитIани, Сенемалай гъейри садални ам эвленмиш жедач...

* * *

Сентябрдин садал къван аламай къад югъ Агъмедаз гъикI акъатнатIани чир хъанач. Йикъариз ада вичин диде-бубадиз майишатдин кIвалахрал куьмекзавай, няни хъанмаз «амач» жезвай. Гъамиша хва вахтунда кIвализ хтунал вил жедай бубади и къад юкъуз адак къанач: институтдик экечIнава, къе-пака экъечIна физва, дустарикай-танишрикай вичин вил атIурай, лугъузвай бубади.

Амма Агъмед дустар, танишар аквадай гъалда авачир - ам гъар юкъуз йифен къуларалди къуьнши хуьре жезвай, Сенеман суьгъбетрикай, адан нур чукIурзавай хуьруьнрикай тух жезвачир. Темендин дадни чир хъанвай Агъмедаз - аламукънайтIа, Агъмедалай алакьдачир, амни Сенеман викIегъвал тир...

...Сенема институт куьтягъайла, Агъмеда къвед лагъай курс акъалтIарнавай. Адан и къве йис тарсарин вахтунда Москвадинни Курскдин, тIатIилрин береда къве хуьруьн арада акъатна. ГъакI тиртIани, Агъмед вичин кIелунрани кумукъзавачир, ада къве курсни хъсандиз къилиз акъуднавай, стипендини къачузвай.

Агъмеданни Сенеман и муьгъуьббатдакай хабар авайбур Москвадани, Курскдани гзаф авай, мад къве хуьруькай рахайтIа - течидай кицIни амачир. Дуьз я, Курскда Сенем чидай ва Агъмедни гъаниз физ-хквезваз акур лезги гадайри ара физ айгъамдалди, ишарадалди адаз лугъудай: жегъил гада я вун, ам валай пуд йис чIехини я, ви тай туш ам, акъван ийер рушар мадни гъалтда хъи вал, тади къачумир...

Амма Агъмедан япариз и гафарин ван жедачир, бязи чIавара гъатта фикирни ийидай хъи, ихътин иер руша вич хкъанава лугъуз, гадайри пехилвалзава...

Сенеман кIвалахдин чка райондин консервийрин заводдиз тайин хъанвай. Абурун авсиятар акъван ашкара хъанвай хъи, кар са мехъерал аламай.

– Я итим, са хъсан фикир ая, чи хва гъеле аял я, фад тушни адаз мехъер авун, вичин кѐлунар куътягърай, са сенятдин иеси хъурай,- лугъузвай папан гафариз Къурбана яб гузвачир.

– Я паб, – лугъузвай ада, – аялриз садаз сад кѐан хъайила, вуч фад-геж амайди я? Бубайри лагъанвайди я: «Фад эвленмиш хъайидани фад къакъатайда гъарайда»... Институтни куътягъуниз идан машатвални авач хъи. Чазни кѐвале са вилик чай эцигдайди жада...

Гаф гваз, амма лугъуз тежезвайди хъиз, Туъкезбана мад икѐ лагъана:

– Заз а хуърай са шумуд папа лагъана, а руш куъ тай туш. Якъин, са шейъ акунва жеди абуруз, чи хатур кѐандайвилай лугъузва жеди... Дидени са нихъ галаз ятѐани агъзур уюнрай акъатна, ахпа масадаз фенвайди ялда. Бубайрин мисал я: диде акъахай тара руш хелбахел экъв...

Къурбана папан гаф атѐана:

– Квел, дишегълийрал гъалтайтѐа, и дуънья са юкъуз чукѐурда куъне! Бес хъия, паб...Элдин сив чувалдин сив туш – ам цваз жадач, рахаз-рахаз фирай. Чиди аял хъана, ам пара чѐехи хъанани? Ам таза къелем хъиз я – гъи патахъ какурайтѐа, гъанихъ буй гузвайди я. Къве йисан ...

– Пуд йис... – Итим рекъиз гъиз тежерди чир хъанвай Туъкезбана чара атѐана адан гъалатѐ дуъзар хъувуна.

– Эййй, мад хъана, лап вичиз вад йис хъурай! Паб са тѐимил итимдалай чѐехи хъунихъни вичин файда ава – кѐвалин кѐвалахар папа тухудай затѐ я. Мукъуфар авай свас жада...

Гъа икѐ Къурбан вичин гафунилай элячѐнач. Гъа гатузни Агъмеданни Сенеман мехъерар хъана...

* * *

Институтда военный кафедра авачир лугъуз, куътягъай йисуз Агъмед армиядиз тухвана. Ватандиз вичин са йис бурж вахгана, хуъруъз отпускадиз хтана. Агъмедан бажарагъар, къилихар акуна, частунин командирди адаз армияда амукъун теклифна, вичин сенятдиз туъкѐвей везифани ганвай. Агъмеда бубадиз чар кхъена, бубадин жавабди вич вилив хуъз тунач - бубани, дидени къве гъиливди рази тир...

Хзан хъана къуд йис тиртѐани, Агъмедаз гъеле субайвилинни эвлу хъунин тафават акунвачир: Сенем адан диде-бубадихъ галаз яшамиш жезвай, майишатда са четинвилерни авачир. Агъмедни каникулрилай гъейри, маса суварризни мумкинвал акуна, жегъил сусан патав хкведай. И йисара Сенем генани иер хъанвай: Агъмед къвердавай ашукъ жезвай вичин папал. Якѐаз атанвай хуъкъвериди адан хуъруънар лапни иер къалурзавай...

...Са вацралай ам вичин пабни гваз командирдин ихтиярдиз хъфена кѐанзавай, амма диде-буба перишан тир. Перишанвилин себебни - авай са хва яргъаз акъатунлай артух - Сенеман «Зун жуван кардивай жадач!» лагъана, гайи атѐай жаваб тир. Абурун мурад свас инрай акъатна фин, чпин виликай яргъаз хъун тир... Гъавилай, хци армиядай кхъена, абурувай ана амукъуниз рухсат къачурла, къведазни хвешиди хъанвай. Гила, свасан шандакъар акваз, абурун ийир-тийир квахънавай. Агъмедаз чир тахъурай лугъуз, абур чпин арада чинеба рахазвай.

Садра дуъшуъшдай Агъмед дидедини бубади ийизвай ихтилатдин шагъид хъана:

– ...за ваз лагъайди тир, итим, тади къачумир, вуна заз яб ганач...»Таза къелемди» буй ганани вуна лагъай патахъ? Гила мярекатдиз акъат хъийидай

чин амач жувахъ, зи кьил акурвалди вири липІ жезва, чизвачни заз суьгъбет квекай, никай физватІа?..

– Яваш хъухъ, паб, – секинарзавай ам бубади, – са рехъ акъудда чна...

– Заз чидач, завай эхиз хъижезмач, гъиниз физватІани, вичин ..., – дидеди, чара гаф лугъуз кІанзавайди хъиз ара гана, ахпа мадни давамна, – ...пабни тухурай кьуьчуьк кутуна...

Сенем, гъакъикъатани, кьве кІвач са калушда туна акъвазнавай:

– Вун хъвач, майишат туькІуьра, – лугъузвай ада гъуьлуьз. – Ахпа зунни килигда, гила гъилевай кІвалах гадарна фида, ахпа ваз анаг хуш къведач, хтун жеда, зи кІвалахни зав гумукъдач...

«Са патай, адани дуьз лугъузва», – фикирзавай Агъмеда ва ам и сеферда текдиз хъфинин къарардал атана.

* * *

Инсанри гъикъван адакай чуьнуьхзавайтІани, ам акурла, суьгъбет масаниз хъивегъзавайтІани, Агъмедан рикІиз хал янавай. Къвез-къвез адаз Сенеман рафтарвилера авай дегишвилерни аквазвай, эхир вахтара ам кІвалахдилаьни геж хквезвай. Вучиз геж хъана лагъана жузайлани, кубут жавабарзавай гъуьлуьз:

– Ви чІехи бубадилаь аламай машин авани? Кар геж куьтягъ жезва, автобусрив агакъ хъийизвач, рекъин машинраваз хквезва зун...

Амма акурбуру акІ лугъузвачир...

...Хъфиз кьве гъафте амаз, вичелай цІуд йис чІехи имид хци садра Агъмедаз лагъана:

– Я чан хва, няни хъайила акъат кимел, килиг гъикІ хквезватІа ви паб, ни хкизватІа... Мад вири гафар лугъуз жеч хъи...

РикІи «фимир» лугъуз дадзавайтІани, нянрихъ Агъмед автобусрин вилик экъечІна. Автобусарни, хуьруьн вири машинарни хтана, амма Сенем са машиндани авачир. Вири шоферризни Агъмеда вуж вилив хуьзватІа чизвай. Садбуру ам такур къасна, машин вичин кІвал галайнихъ гъал хъувуна, сада-къведани айгъамдин хъвер кваз лугъузвай:

– Чи машинар бегенмиш туш, я стха, адаз, чахъ галаз хтанач, гуьзета, са тІимил мичІи хъайила акъат хъийида...

Дугъриданни, арадай са сят мадни фена, хурушумар алуькъзавай арада Агъмедаз кІамун къеняй хуьруьз хквезвай машиндин эквер акуна. Вад декъикъа хъанач, Агъмедалай виш метр яргъа хъиз чІулав «Волга» акъвазна. Агъмедаз машин чир хъхъана – рулдаллайди Сенема кІвалахзавай заводдин инженер Сердер тир, патавни Сенем ацукънавай. Сенема рак ахъайна, са кІвач чилел вегъена, эвичІдайла, Сердера гъил вегъена ам къуна, вич галайнихъ ялна, сивиз са темен гана. Сенем и кардиз акси туширди Агъмедаз акъван кІандай адан хуьруьнай чир жезвай. Сенем, машиндин рак агална, къезил еришривди кІвал галайнихъ, машинни элкъвена кІам авайвал хъфена.

Агъмедвай алай чкадилаь югъваз жезвачир, на лугъуди, адан кьилелай сагъ са сумаваз ргар яд иличнавай...

Сердер яхцІурни вад-яхцІурни цІуд йисарин яшдин итим тир, гъи хуьряй тиртІани, ам фадлай райондин меркезда яшамиш жезвай. Вичихъ кІвал-югъ, хзан, пуд аял авай. Са шумуд дишегълидин кьил элкъуьрна, бедбахтнавайтІани, ам вичин жазадив агакънавачир – месэлая пуларивди гъялна куьтягъ жезвай.

Сенем заводда кІвалахал хъайи йикъалаь адан вил Сенемаллай. Дуьз лагъайтІа, Сенеман вичин рикІени а хиялар авай: жегъил, гъевесрин гурлу чІавуз итим патав гвачирвиляйни, гъакІ иер яшайишдин есир тирвиляйни. Виридаз

и авсиятрикай хабар хьунин кьайгъудани авачир Сенем. Адаз Агъмедаз чир хьуникай са тIимил кичIе тир, амни, адан хьуьтуьлвелик умуд кваз, Сенема япалай ийизвачир. Ингъе, гила Агъмедазни чир хьана. Амма Сенемаз идакай хабар авачир...

Са гьафте тир Агъмед кIвализ хквен тийиз. Гьинва-авач чидайдени, хабар гудайдени авачир. Са низ ятIани мичIи береда кIама акуна лугъуз ван авай. Амма дуьз малумат чидаиди авачир.

Агъмед лагъайтIа дили мажнун хьанвай: адаз вичин кьилиз вуч чара ийидатIа чизвачир. Къуд йисан умудар, шадвилер са легъзеда пуч хьанвай. Са гьафте вилик рикIевай мурадар гарарин, тIурфанрин хура гьатна фенвай. Гьамиша чIехи гьуьрметдивди инам гъиз авай инсанар Агъмедаз гила жана-вурар хьиз аквазвай...

Райондай хуьруьз хкведай рехъ са хейлин чкада кIамун кьеняйгъуз физвай. Рагъ акIайвалди, кIам мичIи сур хьиз жадай, дуьзенра хурушумар хьайила - кIама виле эцйайдай тIуб аквадачир.

Са сят къван тир, Агъмед кIама са тарце далу туна ацукьнавай. Са арадилаь кIамун атIа кьиле кьве вил экв малум хьана. Эквер гагъ агъуз, гагъни виниз жез, физвай пад дегишиз-дегишиз, яваш-яваш мукъва жезвай. Машиндин кьил Агъмед галай патахъ элкъвейла, эквер Агъмеда кьве гъиливди метIерал къунвай тфенгдин луьлейрал къугъвана. Ада тфенг, бубадиз хабар авачиз, йифиз цлакай хкуднавай. Агъмеда тади квачиз, югъ аламаз, гъазурнавай яцIу гирдим рекъиз алабарнавай. Мукъув хьанвай машин гирдимдив агакьна, акъ-вазна. Сенем машинда амаз, Сердер кьецихъ акъатна:

– Им гьи ламран хци авунвай кIвалах ятIа? - Ам гирдимдив агатна, вичин яцIу къуьн кутуна, гирдим рекъйй акъудна. Тик хъхъана, машиндин патав хъфиз кIан хьайила, адаз машиндин экуьнал са къад камунин анихъ, рекъин къулал акъвазнавай Агъмед акуна.

– Ойгъооо, вун яни е? Папан рехъ вилив хуьзвани вуна кIама акъвазна? Хушдин кьилел хкведалди эхиз хъаначни? – айгъамдив лагъана ада.

Агъмеда са гъилив кIвачин патав къунвай тфенг Сердеран винел туьшарна. Сердер хуььрена:

- Тфенг аялар къугъун патал авай нини туш, пабни къахчуна, хъвач жуван харапIадиз.

Агъмеда лагъана:

- Къайгъу межер, и кьве хилевай гуьллеяр за вав нез вугана, ахпа хьифида зун.

ИкI лагъана, Агъмеда тфенгдин кьве хелни кIвачиз акъудна.

- Аял-аял рахамир, гьар вун хьтиндавай зав гуьллеяр нез вугуз жадайтIа, за мад фу хьинедачир хьи, – лагъана, Сердер ван алаз хуььрена: - За ви кьве гуьлле са капашдив къада!

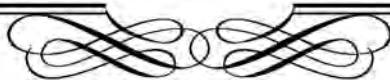
- Де яхъ де, гьикI къадатIа, зазни акурай, – лагъана, Агъмеда кьве чамахни санал ялна. КIама гьатайдени кьве ваъ, са ван хьана.

Агъмеда тфенг чилел вегъена, машиндин патав фена, кьетнендалай вуч хьана-жеда къатIузвачир Сенем вич ацукьнавай чкадал аламай. Адан патав агакьна, Агъмед папан тугъ хьиз лацу хьанвай чиниз килигна: лацувал гьикъван кутугзавай адаз...

Са гафни талгъана, Агъмед райондин меркез галайнихъ рекъе гьатна. Фараяр гьеле кузмай, худдай аватнавачир машиндин ванци кIамун секинвал чIурзавай...

Тамашият

Абдуселим ИСМАИЛОВ

ХУЪРУЪНБУР

(Пуд пердедикай, муъжуъд шикилдикай ибарат лиродрама)

ИШТИРАКЗАВАЙ КСАР:

Субаяли – хуъруън гъуърмет авай эъгли итим.

Серес – кьилел итим алачир эъгли дишегъли.

Къизилгуъл – Сересан руш.

Наргиз – Къизилгуълан дуст руш.

Беглер – жегъил гада, хуъруън шаир.

Куъребег – дамахар гвай жегъил.

Тураб – шегъерда келзавай жегъил.

Аким – кърехдай атанвай кас, 35-40 йис.

Къагъриман – Афгъанистанда къуллугънавай офицер.

Вакъиаяр XX асирдин 80-йисара кьиле физва.

I-ПЕРДЕ

Секуъл квай кIвалер. Айвандик кьелечI партал алай
Къизилгуъл экъечIда.

Къизилгуъл. – Вуч гуълуъшан, секин я кье пакама –
Тебиатдихъ гуя ахвар галама.
(Сив къакъунна, чIудгунар аладариз)
Алат залай, гугъулвал, квахъ яргъариз,
МуътIуъгъариз алахъмир зун ахвариз.
(Гъаятдиз эвичIда ва къизилгуълдин валав агатда)
Ваз пакаман хийирар, зи азизди.
Йифди атир агакъзавай кIвализ зи.
(Цуъкведив чин агудна)
Гъар пешинал стIал туна, чигеди
Ваз кIанивал багъишнава эбеди.
(Билбилрин сесер акъатда, абуруз яб гуз)
Агъан, ви яр алама хьи къаразрал,
Югъни хъана, илигнава авазрал.
Бахтавар вун акваз, захъни умудар
Жезва югъди манийралди лугъудай.

Мани: - Билбилдин сес япараваз,
 За цуькверив гьуьжетзава.
 Вил алай яр яргъараваз,
 За рекъериз минетзава.
 Гатфар хъана, кьушар вири
 Чи багълариз илифнава.
 За гъар юкьуз жуван рикъиз
 Лайих касдиз теклифзава.
 Амма вучиз агакьзавач
 За кIвачихъ цам акалдай кьуш?
 Ачух лугъуз алакьзавач –
 Ашкьиллу я къаридин руш.
(Билбилдин сесер къалин жез, кьуьл ийиз эгечIда)

Субаяли. – *(Цлан пилехъай кьил хкудна килигиз)*
 Ваз пакаман хийирар, я Къизилгуьл...
 Нин ашкьидай ятIа яраб рушан кьуьл?

Къизилгуьл. – *(Регъуь хъана, айвандик кат хъийиз)*
 Ой, ам вуж я? *(Субаяли чир хъана)*
 Абат хийир, буба, ваз.

Субаяли. - Зи сесини ажеб кичIе гана ваз.
Къизилгуьл. – КичIе гана? Гъа-гъа...

Субаяли. – Ганачни кьван тахъайтIа?
Къизилгуьл. – Ам кичI яни – рикI хуруда амайла?
Субаяли. – Эгъ завай ви рикIиз гила вуч жеда?
 Жегъилвилихъ галаз рекъе вуч кьведа?

Къизилгуьл. – Ви жегъилвал акъван яргъаз фенвач хьи.
 Бес вуна гъич са кIус кьванни хвеначни?

Субаяли. – *(КIубан хъана)* Ам вуч лагъай гаф я? ЧIана яшари
 Чун кьуьзуь яз кьалурзава рушариз.
 Гилан бязи жегъилрилай ажуздиз
 Тухуч за жув лап гъа кьуьзуь чIавузни.

Къизилгуьл. – *(Гурарин кIарцIелай кIарцIел хкадариз)*
 АкI хъайила, гъеле кьуьзуь хъанвач ман?

Субаяли. – *(Адан вили катана)* Зу-ун?
 Килигмир рехи хъанвай чIарариз.
 Нивай жеда кьаз сан-гъисаб яшарин?
 Зун хайила, гъакI лугъудай дидеди,
 Мухар чрай йикъар ялдай хуьре чи.
 Чида хьи ваз – мухар гъар суз чразва.

Къизилгуьл. – Заз чиз, вунни йиса садра мад хазва?!

Субаяли. – *(Гафар хуш хъана, кьекъуьнар дегъишиз)*
 Эхъ, Къизилгуьл, цIийиз атай гатфари
 Хутахда зун жегъил чIаван вахтариз.
 Лугъун за ваз, зун сад лагъай жегъил тир,
(БапIах кьилин кукIушдал хкажна)

Межлисар гур ийидайди зи кyuл тир.
Зи вилер тир тарашдайбур рушари.
Тек зи тIвар тир тикрардайди кyuшари.

Къизилгуъл. – Яраб тир жал?

Субаяли. – Гьелбетда тир. Къарияр –
Иер рушар авайбурун илчияр
ЦарцIе гьатна югъди-йифди варарихъ,
Ксуз хъанай чи къазмадин цларихъ.
(Чагана хъуьрезвай Къизилгуълал элкъевез)
За къабулнач минетчийрин теклифар.
Иер рушар туна чIугваз гъайифар,
Фена гачал рушан кIвализ, минетна.

Къизилгуъл. – Вуна заз мах ахъайзава, гьелбетда.

Субаяли. – Заз я ам мах, ваз ваъ авай миштIерда.
Гъавиляй за ам кIамай къван эзберда.
Амма керчек гва анжах чи къисметдив,
Анжах адаз я чун даим минетчи.

Къизилгуъл. – Низ? Къисметдиз?

Зи уьмуър зи гъилева!
Ам гъа мах хъиз туькIуьрун зи рикIева.
(Лувар акатай тегъерда, къил хкажна къекъведа)
ЦарцIе жада илчияр зи варарихъ,
Йиф акъудда жегъилри чи цларихъ.
Къекъведа зун абур такваз куьчейра,
Абурун якъут-мержанар къаз шуьшейрай.
Къулухъ хъийиз рехъ-раж, кIвалер, девлетар,
Твада хуьре куьтягъ тежер суьгъбетар.
Гъайиф къведач вилеривди тарашун,
Хуш жада заз дертлубуруз тамашун.
За хкъада шакни тефей гачал са.

Субаяли. – АкI лугъумир! Хкъада лагъ къегъял са!

Къизилгуъл. – Аквазвани, гъикъван хъсан мах ятIа?

Субаяли. – Ам викIегъдиз эхирдал къван твах, ятIа.

**Къведни кyuлуьник экечIда. КIула цIамарин шеле аваз хтай
Серес хъел кваз абуруз килигиз акъвазда.**

Серес. – *(вичи-вичиз)* Им рушни хъуй келледа гар къекъвезвай,
Къуьзуь къун гъикI регъуь тушиз элкъвезва?
(Сес хкажна) Им вуч хабар, вуч эдебсуз тегъер я?
Я къей къуьзек, ваз иниз ни эверна?

Кyuлуьник квайбур акъваз жада, Къизилгуъл айвандал хъфида.

Субаяли. – Зун къуьзуь къун туш, Серес, ви тай я.
ЧIурна вуна чи кyuл «ампна» гъарайна.

Серес. – Зун кицІ яни, «амп» авуна элуйкыз?
(Къизилгуьлаз) Вун жегьил я, жезвач са кІус регъуь куьз?

Субаяли. – Адаз вучиз регъуь хьурай мегена?
 Чуру рекъе авайтІа ам эгена,
 За адаз и капашдин дад къалурдай.

Серес. – АвачиртІа, вун гъаятдай чукурдай.

Къизилгуьл. – *(Катна вилик атана)*
 Диде, вуна шеле вучиз ялзава?
 Кар авачиз экуьн къияй къалзава.
 Зав къала, и цІамар гьикъван гьида на?

Субаяли. – Эхирни мус ви ширин чан хуьда на?

Серес. – Вуна жуван къайгъу ая! Рахамир!
 Гьич жувалай масад агъуз аквамир.

Къизилгуьла шеле гъаятдиз галчІурда.

Субаяли. – Агъуз, вине жадайди туш инсанар.
 Галатуниз ухшар я ви лишанар.
 Гъваш, Къизилгуьл, са хъуьцуьган дидедиз.
 Чими некни цуз са чІехи бекъедиз.
 Адан хьилер, галатунар алудин,
 Зани ада чи къуьн-къуьнуьв агудин.

Серес. – *(Субаялида гьилер эцiana)*
 Зи патав заз кІамайди и жакъул тир.
 Вун агудай йикъара зун батІул тир.

Къизилгуьл. – *(Хъуьцуьганар вегъез)* Ацукъ, буба.
 Жувни, диде, ацукъ ман.

Серес. – Гьикъван рахаз кІанда, руш, ваз? АтІутІ ван!

Къуьзубур хъуьцуьганрал ацукъда, Къизилгуьл айвандик хьфида.

Субаяли. – Бахтлу диде я вун ихьтин руш авай.
 Мад и хуьре адав къведай вуж ава?

Серес. – Хъана, жуван ягъсуз вилер алуда.
 АлакьдатІа, хъсан миштІер акъуда.

Субаяли. – МиштІер акъуд? ТахъайтІа ам къахарай
 Акъатнани, миштІер такваз ахварай?
 Ада вичи хкъада, вич хкъадач...
 Акъван фадни за ам валай элядач.

Серес. – *(Хъел атана)* Алудрай вун Аллагъди зи къилелай.
 Вун заз хуьре бетер хъанва гъуьлелай.

Субаяли. – Ацукъ гила тІуб акІана сарара.
 Шумудра зун атанай ви ракІарал?

Зи гъуълвал ваз атайди туш бакара.
 ГьикI хъана? Зун аквазвачни итим яз?
 Рушни чIехи жедачир ви етим яз.
 Къаридин руш, лугъуз, алай тIвар аку.
Серес. – Ваз а тIвар ваъ, гъиляй къевезвай кар аку.
 Вуж эцигда вуна адан къаншарда?
 Аллагъ шукур, рушар хуьре самбар я.
Субаяли. – (*Хъвер кваз*) Вид я эхир. Вунни хъана пехърекай,
 Фена, гъайи вичин дембел вегърекай.
 Вуна хайи ам иерди гьикI хъурай?
 Вахъ авачир акъул адаз гьикI гурай?
Серес. – Кис, къей рекъин юкъвал хайи араба!
Субаяли. – Гъуъл авачир, тай галачир къураба!
Серес. – Къураба вун я къевезвай зи гъаятдиз.
Субаяли. – Пагъ, вил гала ви малкамут суфатдихъ...

Суфра гъилел алаз хтанвай Къизилгуьл абур гуьзетиз хъуьрезва.

Серес. – Вил акъатни ийизва ви къежелди.
Субаяли. – Вири крар чIурзава на межелди.
 ТахъайтIа, ви тIварни, вунни Серес тир.
 (*Ягъанат кваз*) Вун зун хътин къушраз лайих къефес тир.
 Масадбурун гъятрал зун фидачир.
 Вал цуькведин серинни за гъидачир.
 Гилани геж хъанвач, субай язма зун.
 Вуна жуваз лайихсуздай къазма зун.
 (*Сересан къуьнуьхъ тунIар галукъариз*)
 Серес къари, къала инихъ килиг кван.
Къизилгуьл. – (*Суфра эКIяйиз ва хъуьрезвай вилер Субаялидал алаз*)
 Вафасузвал къисмет тахъуй садазни.
Серес. – *Лал хъухъ! Сивин пад квачирдан тай жемир!*
Къизилгуьл. – Вунни даим буьркъуьз кудай цIай жемир
 Къе квевай квез вуч кIама? Са саймишун.
 Дуьз яни бес умудар икI къирмишун?
 Валлагъ-биллагъ, зазни кIандай амукъна
 Чун пуд санал, са суфрадихъ ацукъна.
Серес. – (*Хъел атана, рушан зангарилай тIвал чIугуна*)
 Килиг садра – идан мецин иланвал!
 Гъуд аламаз квадарзава инсанвал!
Субаяли. – (*Бейкеф яз къарагъиз*) Вахъ чIуру хъач хкIунвани чуьллера?
 Чаз лагъ, хъайи кар аватIа эгера.
 ТахъайтIа, чун аквазмачни инсанрай?
 Зун хъфена.
Къизилгуьл. – Ша хкаж хъухъ айвандал.
 Са истикан чай хъухъ, фан кIус дадмиша,
 Дидедизни и кар багъишламиша.
Субаяли. – (*Къизилгуьлаз вил акъална*)
 Багъишламиш жедай крар авани?

Зи вил мегер и куфтІадал алани?
 (Сересаз) Вун кьейила чинални зун хкведач!
Серес. – Ахлад, ахлад, мез кутуна дабандик.
 (Къизилгуьлаз) Вуна низ ша лугъузва зи айвандик?
Къизилгуьл.– Лугъуда ман – буба кьейи душман туш.
 Я жуваз са писвал авур инсан туш.
 Ам зарафат гваз атана патав ви,
 Вуна адахъ галукъарна ялав ви.
 Гьикъван хъурай ви писвилер датІана,
 Тада за вун дидевиляй атІана.
 (Дидедин патав ацукъда, адан гардандихъ гъил вегъена)
 Лагъ, чан диде, ваз вучиз ам такІан я?
 Белки ам ви кІанिवилин лишан я?
 Зунни гъакІ я, чириз кІандач чарадаз,
 Жуван рикІе вуч мурадар аватІа.
 Амма жуваз къайгъусуз тир ксарал
 Гъалтайла, заз абур жуван гафарал
 МуьтІуьгъариз кІан жеда зи тупІар хъиз,
 Ишлемишиз кІан жеда зи лукІар хъиз.
 Гъайиф къведач гафар абуруз лугъудай,
 Хъуьрез жува кьил-кьилелай алудай.
 Амма ахътин са кас дуьшуьш жеда вал,
 РикІе гъатда иви ргаз къизмиш звал.
 Адак йигин лувар квазни аквада.
 Вучиз ятІа, мез ваъ, зи рикІ рахада.
 Амуькда зун яргъалди и жуьреда.
 Жув жувални мягътел хъана хъуьреда.
Серес. – (Рушан рикІикай хабар къаз)
 Вунни къемаз ахътин гафар рахамир.
 Чуни, чан руш, ваз хатурсуз аквамир.
 Субаяли са хуьруьк квай итим я.
 Адаз чна гъуьрмет авун лазим я.
 Аквадани ваз гъич масад атана,
 Жуван хайи веледдив хъиз рахана?
 Кешкени... Зи атІай мецин тахсир я.
 Амни зун хъиз теквал акур фагъир я.
 Жедай чавай хъанайтІани эвленмиш,
 Итим тушир амни тежер бегенмиш.
 (Ухът аладарна) Къисметар я чавай дегиш тежедай.
 Хъфейди хъиз, ам элкъвена хкведа.
Къизилгуьл. – (Шад хъана) Хкведа ман – ишарайриз вилерин
 Килигнач вун, аялди хъиз хъилериз.
Серес. – Алад, фена чайни гъваш са истикан,
 Радидайни вуч аватІа килиг кван.
 (Къизилгуьл катна фиде, радиодай кьуьл ийидай макъам яда.)
 Икъван хъсан концерт аваз кьуьзека
 Вичин кими гафаралди гъелекна.

(Чайникни истикан гъилера аваз
Къизилгуьл къуьлиз-къуьлиз айвандилай эвичИда,
гъаятдиз Наргиз къведа)

Наргиз. – Вуч хабар я? Вахаз гъихьтин ахварар
Акунва къе, хъанва гъихьтин хабарар?

Къизилгуьл. – Ша къуьл ая, Наргиз, югъ я гуьлуьшан.
Са къе туш хьи, зун шад я икI гъамиша.

Наргиз. – Айибдачни акурбуру куьчедай?

Къизилгуьл. – Чаз хъайиди хъанва, Наргиз, бинедай.
Эгер чна дегишайтIа къилихар,
Абуруз чакай мадни гъатда синихар.
Къуй къилера гар аваз чун акурар,
Къуьл авунай чун айибни авурай.
(Наргизни къуьлуьник экечИда, Сереса кап яда)

Серес. – Бахтлу хъурай, куьн къведни зи балаяр.
Квез кек ягъиз акъвазнава гадаяр.
Четин кар я жуваз езне хкъагъун,
Хана, хвена, рушалай тIвар элягъун.
«Яран диде» лугъуз нече шумуда,
За низ ачух «гъай, чан езне» лугъуда?

Къизилгуьл. – (Наргизаз) Я руш, накъ заз студентдин чар авай.

Наргиз. – Авайни?

Къизилгуьл. – Ана ихьтин цIар авай:
«Вун зи робот, гъисабунрин машин я,
Вун галаз зун Вацрални физ кIвачин я.»

Наргиз. – Я руш, ам вал ашукъ яни, тахъайтIа
А роботрал?

Къизилгуьл. – Эгер мад чар хтайтIа,
За адазни хъсан жаваб гъазурда,
Адалай хъсан гафар чна жагъурда.

Наргиз. – (Куьчедиз вил яна) Килиг, я руш, Субаяли катзава,
Куьчедани къалабулукъ гъатнава.

Серес. – (Хъуьцугъандилай къарагъиз) Субаяли я?
Ам я, катрай гъиниз ам?
ХквезватIа мад элкъвена иниз ам?

Къизилгуьл. – Эхъ, я диде. Ангъе, ам чав рахазва.
Куьчедайни къадарсуз руг аквазва.

Наргиз. – Ша фин катна, ана хъанвай кар ава.
Ангъе, мад сад физва кIула квар аваз.

Серес. – Я балаяр, гум ятIа гъа?

Наргиз. – Ухшар я.

Къизилгуьл. – Руг туш, валлагъ. Вуч кузва жал? Гумар я!
(Рушар катна фиде, Сереса вичин тIвалунизни гъил хъийида)

Серес. – Кварар къачу, я балаяр, гъакI фимир!

Куьчедай. – Я жематар, цIай хкахъна! Яд гъимир!

(Перде)

2-ШИКИЛ

Гегъенш гъаят. Сад садан патав гвай раКларрин кълел «Медпункт»,
«Мастерская» гафар кхъенва. Яргъи куьсруь ичли я. Теспача кваз Субаяли ва
какахъай рахунар акъатда.

Субаяли. – Гъваш кван инал, ацукъра и куьсруьдал.
Са-сад рахух, гъараймиртIу вирида.
(Инсанри, абурун арада Къизилгуьл, Серес, Наргизни ава,
гълерал алаз Куьребег гъида.)

Серес. – (МетIериз чангар ягъиз)
Вуч гуж хъана им аватна къейитIа,
Зи умудар гъакI бад гъава фейитIа.
КIаник машин, ацIай жибин – езнедин
ТварцIиз хуьре лайих авай зине тир.

Наргиз. – Яваш эциг. Фена халат алуКIда.

Куьребег. – Ахъая зун! Ваъ, къаткидач! Ацукъда.

Серес. – Я бала, ваз тIар хъанва жед, къарагъмир.
Бес я, куьне кар авачиз гъарагъмир!

Къизилгуьл. – Вунни, диде, тIимил рахух, а касдиз
Хъанвайди туш, килиг, ерли са затIни.

Серес. – (Рушакай хъел къвез, Куьребегез)
Я бала, ви кълйай иви атанва.

Субаяли. – КичIе жемир, иви адак ацIанва.

Наргиз. – (Иви къвезвай чкадиз килигиз)
Инал жедач – вал кутIундай хер ала
(Куьребеген маргъвар чинал хъуьреда)

Серес. – Адаз тIазва, вуна, чан руш, хъверзава.

Наргиз. – Вуч тIар жеда ихътин жегъил итимдиз?
Ацукърай ман вири хътин секиндиз.
(Гъил къуна Куьребег медпунктуниз тухуда)

Субаяли. – Адаз кIвале ацукъунни айиб я –
Ам ваъ, тахсир квайди буба Къариб я.
Пабни галаз къазанмишиз совхузда,
Къадир течир и кстахдив вугузва.
Исятдани ала абур кIвалахал,
Ида ийиз машиндалди дамахар.
(Инсанар чикIида, Къизилгуьлни медпунктуниз гъахъда)

Серес. – (Субаялидиз) Вуч атана адан кълел, вуч хъана?

Субаяли. – Вуч жеда къван – хзан патал гуж хъана.
ЧкIай къурук акатнава машинни.

Серес. – ЧкIай къурук? Машин нид я? Вичинди?

Субаяли. – Эхъ. ПапIрусдин къатI сивеваз, гълерал
Эличнава бензин, чикIиз чилерал.

Серес. – Ахътин жендек аваз, акбул жедачни?

Субаяли. – Акбул, Серес, кІан хъаналди къведач хъи.
 Акъунва цІай пІапІрусдилаь бензинда.
 Къвез кичІела ялав вичин машиндал,
 Хукудиз кІанз тади гьалда къурукай,
 Вилер алаз цІаял кузвай къулухъай,
 Зарбдиз машин эцяна цал чукІурна,
 Къавар винел аватайла, чукурна.

Серес. – Вучдай кана алахънайтІа кІвалерни?
 Къведай ахпа жемятдикай хъилерни.

Субаяли. – Гена хъсан, къуншийрал ван агакъна,
 Абурулай цІай бамишариз алакъна.
(Медпунктунай чин михъи яз, къил жунадал кутІуннаваз Куъребегни рушар эхъечІда)

Наргиз. – Серес баде къиникъикай рахазвай.
 Куъредин бег кичІевиляй зурсазвай.

Къизилгуъл. – КичІевиляй? Куъребег жен кичІе жен?
(Куъребегез) Ван къвезвани ваз лугъузвай гафарин?

Куъребег. – Ягъанатар ван жедач зи япариз

Къизилгуъл. – Килиг, я руш – бейкефни я ам чакай.

Наргиз. – Сагъ-саламат хкатна къван цлакай.

Субаяли. – Бес я, рушар. КІуф ягъмортІу гададиз.
 Ша, Куъребег, гъахъ къуъзекрин арадиз.
(Вичинни Сересан арада чка гуда, Куъребег ацукъда)
 Рушар я ман, пеш юзайла хъуъредаь.

Серес. – Я чан бала, диде, буба хкведа –
 Гъихътин жаваб гуда абурун вилик на?

Куъребег. – Чидач, баде.

Серес. – Гъи чин алаз килигда
 Вун къуншийриз, куъчедиз гъикІ эхъечІда?

Субаяли. – Серес къари, ви рикІни лап къелечІ я.
 Вучда? Хъана. КІанз авунач гадади.
 Къуй къаришмиш тахъурай гъич чаради.
 Чпин хзан, чпи са рехъ жагъурда.
 Заз чизва гъа, куъне район ацІурда,
 Хъайи-тахъай акал хъийиз. Папар я!
 Куъ сиверин кардикай заз хабар я!

Серес. – Ваз авайди гъа зи хъел я гъамиша.

Субаяли. – *(Юкъ агъузна гъиливди къалуриз)*
 Заз вун икъван тир чІавалай таниш я.
 Къени вун заз акси къвезва, эс авач.

Серес. – Я залум, зун лал жедани мез аваз?

Субаяли. – Де хъел къемир, *(къарагъиз)* ша чун инлай хъфида.
 Жегъилар я, чпин къайгъу ийида.
 Зи араба къваларилай фейид я,

Чаларикай ийир-тийир хъайид я –
 ЗатІни хъанач. Сагъ я къени.

Наргиз. – Куъребег, вун хъфимир.

Къизилгуъл. – *(Яваидиз)* Бег я кІвале, хуърени – бег.
 Амма мус вун бег жеда ви мехъерин?
 Вил жедай къван тІал акъатна вилериз.

Куъребег. – *(викІегъдиз къарагъна)* Мехъер! Мехъер!
 За ваз вишра лагъанай.
 Цуд сеферда илчиярни атанай.

Къизилгуъл. – Зун це лугъуз? Гъа-гъа, вуч я, мал яни?
 Я тахъайтІа, иесидиз кІвал яни?
 Лагъанани вуна заз гъич садрани:
 Къизилгуъл, ваз, азизди, зун кІан яни?

Наргиз. – Акъваз, я руш, вуна кесиб кармашмир,
 Акъван тІарвал гудай жуъре тамашмир.
 Ам цІун юкъвай экъечІнава исятда.

Къизилгуъл. – АкІ тахъайтІа, рикІелайни алатда,
 И хуъре са руш авайди къаридиз.
 Абур акваз, зун я пара кайиди.
 Руш кІандайди ийиз къуру дамахар
 Къекъведани? Низ герек я кстахар?

Куъребег. – Вун заз ябни тагуз хуъре къекъвезва. *(Наргиз къалурна)*
 Ихътинбурни галаз вун зал хуърезва.
 Теклифна за шумуд сефер машиндиз...
 Москвадизни вун галаз физ кІвачин тир.
 Амма вуна кваз къунач зи теклифар.

Наргиз. – Хъана. Бес я. Тур къведани гъайифар.
 Гилани геж хъанвач. Ацукъ куъсруџдал.
 Исятда за куън къвед меслят хъийида.

Къизилгуъл. – *(Патав ацукъай Куъребегез бегенмиш тушиз килигна)*
 Идахъ галаз? Лагъ, ам гила зи квез я?
 Акъулсуз къил жунадик кваз къекъвезва.
 Амач машин – мурад тир гар галукъиз,
 Идан патав дамахдивди ацукъиз...
 Дахди ихътин хъиз мад пул хугудач -
 Зегъмет чІугваз чидач – вичи къачудач...
 Ваъ, Куъребег тахъуй, бег хъуй Кавказдин,
 Кхъиз тежер рикІ кудай са кагъазни,
 Идаз свасвал ийиз залай алакъдач.
 Жув уъмуърдин мурадливни агакъдач.

Куъребег. – *(Чкадилаи къудгъунна)* Ваз зун чидач, Къизилгуъл,
 Ваз чидач зун!
 За хъиз хуърйи гъич садани хуъдач вун!

Къизилгуъл. – Вун ви дахди хуърйини кваз чукурда!

Куъребег. – КичІе жемир, за жуваз рехъ жагъурда.

ТуьхкIуьрда за машинни са гьафтеда.
 Чизва хьи зун гьам хуьре, гьам магьледа.
Наргиз. – *(Дустуниз хьуьрена)* Райондани чизвайди я.
Куьребег. – Хьурай ман.
 Зи харжийрин сан-гьисабар кьурай ман.
Кьизилгуьл. – Вири ава: машин, пулар, мекерни.
 Шаксуз, вуна ийида ваз мехьерни.
 Амма чидач гьатдатIа зи разивал –
 Са рикIай за шумудаз гун кIанивал?
Куьребег. – ГьикI шумудаз?
Кьизилгуьл. – ГьакI. Жегьилар ацIа-ана!
(Наргизаз) Накь, я руш, заз мад садан чар хтанвай.
 КIелдани квез?
Наргиз. – *Эхь, я руш! Вуч суал я?*
Кьизилгуьл. – ТIвар лугьудач. Вич акьуллу кьегьал я.
 Гьиле пулни машин авач дамахдай.
 Заз итимдин кьил бес я дуьз кIвалахдай.
 Вич космонавт жеда лугьуз кхьизва.
(Хурудикай чар хкудиз) За кIел тийин, валлагь, квекай
 регьуьзва.
Наргиз. – Регьуь вучиз жеда авай кардикай?
 Заз хуш кьведа рахаз жуван ярдикай.
Куьребег. – *(Гьутар чуькьвез)* Рахух! Ам вуж ятIа, заз гьич герек туш.
 Квез кIандайвал хьайитIа, зун эркек туш.
 Ам и хуьруьз техкведайвал ийида,
 ХтайтIани, ява кицI хьиз, рекьида. *(Хьел кваз хьфиди)*
Наргиз. – *(Кьизилгуьлаз)* Вуна язух михьиз дили авуна.
Кьизилгуьл. – Ацукьдач зак кисна умуд кутуна.
Наргиз. – Де гьинва ам? КIела гьиле авай чар.
Кьизилгуьл. – Кхьенва гьа шиирралди цIарба-цIар. *(КIелиз эгечIа)*
 «Ваз и чIаван хийирар хьуй, Кьизилгуьл!
 Зав гице ви атир галай кьезил гьил...»
Наргиз. – Мад са затIни тIалабдач жал фагьирди?
Кьизилгуьл. – *(Гьил гьалчна)* Акъваз, яб це садра чарчин эхирдиз:
 «Саламар я чилер-цавар ацIай кьван.
 Гьуьрметар я ваз дуьньяда авай кьван.
 Зи уьмуьр за тухуда вун паталди.
 Ахкьатда зун хуьруьз гьа и мукьвалди.
 Гьелелиг зун рахаз ина ракъарив,
 Жавабдиз ви сес ван жезва япариз.
 КIелунар зи гьавиляй лап хьсан я –
 Зун илимдин рехь вилик квай инсан я!
 Амма чир хьухь, вун галачиз рекьера
 Гьатда зунни акъат тийир кIевера.
 Вун зи фикир, вун зи зигьин, тарсар я,

Вун тек са зал туькIуьрнавай радар я,
Вун зи робот, гьисабунрин машин я,
Вун галаз зун космосдиз физ кIвачин я...»

Наргиз. – Чна адаз хъсан жаваб туькIуьрда!

Къизилгуьл. – Яб це садра, вуч аватI эхирда:
«Чарчиз це са темен, ам зал агакьда.
Зи душманриз ам атомдин яракь я!»

Наргиз. – Валлагъ, и чар квайди я чи жавабдик.
Ихътин викIегъ гада женни Турабрик?!

Къизилгуьл. – Аквазва хьи, ингье, адан хатIар я.
Тураб, Тураб – ибур адан къулар я!

Наргиз. – Я руш, чавай жедани бес элкьуьриз
Шиирриз чи чарни, гьа икI туькIуьриз?

Къизилгуьл. – КIан хъайила, вуч ава къван тежедай?
Исятда чун чи шаирдихъ къекъведа.

Наргиз. – Зи фикирни фенвачир гьа Беглерал.
Таъминарда ада чун къвед бендерал.
Мадни чна рикIин цIаяр рекьиде,
Адан рикIел фейи йикъар хкида.

Къизилгуьл. – *(Язух чIугваз)* Кесибди чаз гьикъван чIалар кхъенай.

Наргиз. – Вун кесибдал исафсуздиз хъуьренай.

Къизилгуьл. – Хъуьруьн туш ам, рикIевайди чирун я.
Вилик маса касдин гардан кIирун я.
Хкяда за жуваз лайих авайди,
Вич залайни такабурдиз тухвайди.
Багъишда за адаз рикIин ялавар,
Зи ашкъи - цIай, сел я пара дилавар.
Адан хурук акатайди дуьньяда
Бахтлубурун шагъвиле за хкяда.
Адан уьмуьр элкьуьрда за махуниз,
Хкажна зи махпур алай тахтуниз.
Къуй авурай зи уьмуьрни идара.
Заз бес жеда адан тек са ишара.
Адан рекъе серфда за зи иервал,
Яшинда гьич вил чарадал тежервал.

Наргиз. – Къизилгуьл, вун шаир хъанва хабарсуз.
Заз таъсирна ви гафари къадарсуз.
Вуж я акъван бахт жедай кас вал гьалтдай,
Ви эвердиз къисмет хъана акъатдай?

Къизилгуьл. – ЧидайтIа, за икъван гагъда лугъудай.
Къисметар я кIандай рекъиз тухудай.
Белки гьалтин ам зал пака, вацралай –
Гьалтда эхир...

Наргиз. – Белки, вад-цIуд йисалай?

Къизилгуьл. – Ам аслу я кIан хъунилай къисметдиз.

Чугвада за са цIуд йисан зиллетни,
Ахпа кьванни жез хъайитIа кIанивал.
Жедайди я! Яшамишрай кIанивал!
(Манидал элячIна) КIанивилиз чидани
Йикъар, йисар, мензилар?
Къисметди ваз гъидани
Адав ацIай зимбилар?
Ваъ, гъелбетда, женг чIугван –
Къисмет жуван гъилева.
КIанивилин зенг гатан –
Ам даим чи рикIева.
(Наргизаз) Наргиз, Наргиз. Шаирар чун вири я.
Амма, гъайиф, уьмуьрар лап куьруь я.
Физва йикъар умуд аваз цавара,
Жувни алаз рехъ алатна луварал.

Наргиз. – Валлагъ, вакай шаир хъанва, Къизилгуьл.

Къизилгуьл. – Зав гице ви вафалу дуствилин гъил.

Ша фин шаир Беглер авай клубдиз.

Кесиб гада тамашрай чи кIалубриз.

Наргиз. – Язух кьведа заз ам вучиз ятIани,

Адак ахътин дугъривилер кватIани.

Къизилгуьл. – Чна жаваб кхьиде кье Турабаз.

Беглеравай куьмек вуна тIалаба.

ЭкьечIна фиде.

(Перде)

2-ПЕРДЕ

**ЧПехи кабинет. Столдал газетар, журналар ала. Адахъ ацукъна
Беглера са вуч ятIа кхьизва. Гъил цавуз хкажна, кIелиз эгечIава.**

Беглер. – Лекъ хъана, зун экьечIа

Вили цавариз.

Балугъ хъана, экечIа

Гъуьлуьн ятарик,

Ви патай са жаваб заз

ХъайитI эгер.

ИйидатIа яраб заз

Мус вуна са хъвер? (Шиирдилаь рази тушиз)

Ваъ, идалай сифте шиир хъсан тир.

«Зун шаир туш, вири хътин инсан я...»

**Кабинетдиз Къизилгуьлни Наргиз гъахъда,
Беглера дафтар чуьнуьхарда.**

Наргиз. – Я Беглер, ваз хийиар!

Беглер. – Хийиар!

Наргиз. – Кхъизвани гъамиша хъиз шиирар?

Беглер. – Ваъ, я руш, за жуван кІвалах ийизвай.
Чарар-марар са къайдадиз хкизвай.

Наргиз. – Вучтин чарар?

Къизилгуъл. – Вучтин жеда? Рушарин!

Беглер. – Айгъам ква гъа, куъ къведанни гафарик.
Куън ацукъ тІун, вучиз кІвачел акъвазда?
Вуч кхъирай заз рушари кагъазра?

Къизилгуъл. – Шаир вун я. Худ це рикІин гъиссериз.

Беглер. – Гъиссер закай катзава, за эвериз.
Жаваб тахъай чІавуз абур пичІи я.
Жув тек тирла, рикІиз дуънья ичІи я.

Къизилгуъл. – Аку садра ви фикирдин деринвал.
Чурна абур гъасятда зи секинвал.

Наргиз. – АкІ хъайила къайгъусуз туш Беглер ваз.
Теснифзава ада вичин бендер ваз.

Къизилгуъл. – Заз бендерин пай садрани хъайид туш.
Шаирри зун чпин рикІел гъайид туш.

Беглер. – Шаирри вун рикІелай гъикІ алудда?
ГъикІ абур вун чІаларай акъудда?
Куън булахар тирла абуроз илгъамдин.
А гафари, пердедик квай айгъамдин,
Ваз гузватІа зал хъуъредай мумкинвал,
Заз чирзава тек са кардин якъинвал:
Ваз зи гафар, цІарар, бендер герек туш,
Са кардани абур, зунни куъмек туш.
ЧІана ваз зал хъуърез кІан я арабир.
Сифтедилай заз ви фикир хъана чир.
Гила вучда? Зав гумайбур бендер я.
Къабачидин ролда къугъвай Беглер я.

Наргиз. – (*Гъайифар къевезвайда хъиз*)
Къизилгуъл, ваз ван къевезвани гафарин?

Къизилгуъл. – (*Перишандиз даклардихъ физ*) Къевезва, Наргиз.

Наргиз. – Чир хъухъ, Беглер, рушариз
ЧІалар кхъиз кІанда вири шаирриз,
Амма гъар сад жеч хъи абурун таъсирдик.
Заз чиз, гъакІ я. Шаирри чаз кхъизва.
Амма тек-бир шаирдиз чун жагъизва.

Беглер. – Зун рази туш! Кхъизвай гъар са касди
Вичин гъижран туш гъизвайди кагъаздиз.
Ам кІанивал гвай гъар садаз талукъ я.
Яни шаир – им ашкъидин ашукъ я.
Амма ашукъ ни ийизва адакай?
Куъне садра фикир ая гъадакай.

Къизилгуъл. – И уьмуърда чун вири я шаирар.

Амма садбур – чІал течидай фагъирар –
Амукъзава мез алкІана туьтуьнал,
Вил эцигна къаншарда гъед куькІуьнал.
Муькуьбуру гъед куькІуьрна эвела,
Ахпа чка жагъурзава чилелай.
Пуд лагъайбур, заз чиз, халис шаирар
Алахъдач гъич кутаз вири тахсирар
Я зак, я вак, я къайгъусуз инсанрик.
Абуру чеб акІ акъудда хъи майдандиз,
Накъвар гъида рикІ мягкемдан вилерал,
Къуват твада рикІ зайифдан гъилера.
Ихътин гъайбат багъишай кас илгъамдиз
Иеси я адан гъар са къадамдин.
Адавай жеч къайгъусуздиз килигиз.
А шаирдин гафунал гаф эцигиз.
Гъа идалди чирда ада махлукъдиз
Шаир тирди тек са вичел ашукъди.

Наргиз. – Куьн къведни акІ эвичІна хъи деринриз,
Зун хътинбур вегъена лап хъуьруьнриз.
Жедачни къван: лагъ авай гаф ачухдиз,
Айгъамрал ваъ. Чин атІана, рахух дуьз!
Заз чизва, чаз рикІ ачухна Беглера,
Ачухдачир, кІан туширтІа эгера.

Беглер. – (*Бейкефдиз*) Бес я, Наргиз, квез я ахътин суьгъбетар?
Инсандихъ я хъана кІанда девлетар,
Я кІеви чин, къвез виликай хкисдай.
ЗатІни тахъай фагъирдал къуьл илисда.

Наргиз. – Зун рази туш!

Къизилгуъл. – Жемир, жемир. Исятда
Чун пуд мадни са гъуьжетдиз аватда.
Ша чна и ихтилатар агалин. (*Беглераз хъуьрез*)
Цийиз кхъей шииррихъ яб акалин.

Беглер. – (*Наргизаз*) Яраб вуна лугъузва жал рикІивай?

Наргиз. – Вуна хабар яхъ адавай вичивай.

Къизилгуъл. – Бес кар гъана авачни!

Беглер. – Ша куьтягъин.
Вучиз чна чун чакай икІ икрагъин?
Дуьз гафар я, гъалда вири къисметди.
Вуч арадал гъида пичІи суьгъбетри?
Куьне заз лагъ, гъикІ ятІа куь кІвалахар.

Наргиз. – ГъикІ жеда къван? Къутармишиз кстахар...

Къизилгуъл. – КІанивилин къурбандар лагъ – дуьз жеда.

Беглер. – Низ, я рушар?

Наргиз. – Куьребегез! Низ жеда?

Беглер. – *Мад вуч хъанва? Пиян тирни экуънлай?*

Наргиз. – *Адет яз, ам пиян жеда нисинлай.*
Кьил тIазвай жед пакам кьилэй язухдин.

Беглер. – РикI акъудмир, лагъ, я рушар, ачухдиз.

Наргиз. – Вуч лугъуда? Куъребеге чукIурна
Къурун къавар, машин цлаз ракъурна.
Катзавай тир, бензинда цIай акъурла.

Беглер. – Къейи хци эхир са кар жагъурда
Вичикай рикI хадай хуъруън, хзандин.

Къизилгуъл. – *(Айгъам кваз)* Муъгъубатди рикI тIарнава инсандин.
Амни санал акатайтIа хатадик,
Мадни чи кьил акатзава баладик.
Хъсан тушни сифте фикир авуртIа,
Гъилиз къведай гъетрек умуд кутуртIа.

Беглер. – А гафар гъич, вич сагъ яни?

Къизилгуъл. – Тахъана!
Мус акуна ваз кицI вацIу тухвана?

Беглер. – Вири диде-бубадик ква тахсирар.
Яраб абуру къачузва жал хийирар,
КъантIа хъиз хва туналди гъакI куъчейра?
Гъана са свас хъсан далдам-зуърнейрал...
Секинра ман...

Къизилгуъл. – Хъсан сусар жагъурун,
Зи фикирдай, я жува жув алцурун.
Абур сад я.

Беглер. – Сад тушни бес гадаяр?

Къизилгуъл. – Ваъ, я Беглер, чаз гъалатI хъун хата я.

Наргиз. – Эхъ, эхъ, ахътин къведа хъи вун чкадал,
Яшамиш жез кIамукъдач ваз пакадал.
Къуй текни хъуй, тахъуй даим азабда.

Беглер. – Вуч алава хъийин за куъ жавабрал?
Амма за кьил чIугвада зи дустунал.
Куъребеге авунач хъи къастунал,
Хъана жеди нубатдин са кIамашвал,
Себеб туш ам ахмакъдиз хъиз тамашдай.

Наргиз. – *(Къизилгуълаз)* Бес чи меслят?

Къизилгуъл. – *(Хурудикай чар хкудна)* Алатна гъа рикIелай.
(Беглераз) Чар хтанва заз Турабан тIварцIелай.
Ина вири чаз ван тахъай гафар я: *(КIевиз хъуърена)*
«Вун тек са зал туькIуърнавай радар я,
Вун зи робот, гъисабунрин машин я,
Вун галаз зун космосдиз физ кIвачин я...»
Ван хъанани? Зун зи рапар-гъалар гваз
Гъиниз фида? МуьтIуьгъ женни цавар заз?

Беглер. – Вучиз фидач? Дерзичияр виринра
Герек къвезвай ксар я, жув секинра.

Къизилгуьл. – Ма и чар вав вугузва за, жаваб це,
 Зи гъурметдай фикирриз са азаб це.

Наргиз. – Килиг, Беглер, чи чар хъсан туькIуьра.
 Стутент чи ягъанатрив ифира.

Беглер. – Зун гъавурда акъурвал, квез кIанзава
 Хъуьрез адал, ракъариз рикI-чанзавай.
 Чахъни авач тIимил крар хуьре чи.
 Фикирарни пара ава кыле чи. *(Манидал элячIда)*
 Рушар, рушар – амалдарар,
 Куь гъавурда гъатнава зун.
 Кхъиз женни ахътин чарар?
 Чарарикай катзава зун.

Къизилгуьл. – Вуч авуна ваз чарари?
 Инсанрикай катиз тахъуй.
 Фикир чIуру я рушарин,
 Вун кIевера гъатиз тахъуй.

Наргиз. – Кхъихъ, Беглер, жуван бендер,
 Ваз ви илгъам гъайиф къвемир.
 Чазни пая жуван дердер
 Руьгъдиз кIусни зайиф жемир.

Пудани санал. – Чун жегъилар – шад гуьгъуьлар,
 Чахъ мурадар самбар ава.
 Чахъ, жегъилрихъ, шад гуьгъуьлрихъ
 Къилиз фидай къастар ава.

Беглер. – Шаирар хъиз, артистарни хъанва чун.
 Куьне гъа икI меслятдални гъанва зун.
 Амма са шартI: чарчикай заз хабар туш,
 Агакъдайбур Турабал зи гафар туш.

Къизилгуьл. – А сир чавай гъич садани къакъуддач.

Беглер. – Гила, рушар, за куьн инай акъудда.
 Фена са къил чIугвадачни кстахдал?

Къизилгуьл. – Чунни, Наргиз, хъфида чи кIвалахдал.

Рушар вилик экечIна, пудни хъфида.

(Перде)

4-ШИКИЛ

Гъа кабинет. Рахаз-рахаз Беглерни Куьребег къвезва.

Куьребег. – ГъикI лугъузва рикIи – катин хуьрайни.

Беглер. – Кубут фикир я, акъуда рикIяй ви.
 ГъикI хъана? Ваз гаф лугъудай ихтияр
 Авачни? Ква, Куьребег, вак тахсирар.

Куъребег. – АкI ятIа, зун еб вегъена асмишрай.
Низ герек я хва ферсуз тир гъамиша?

Беглер. – (*Сталдихъ ацукъна*) Къадир хъухъ ваз жуван буба-дидедин.
Ни гъалалда тахсирар и жуъредин?
(*Чарарик гъил хкуъриз*) Инал са чар алайди тир, жагъизвач.
Ингъе, ингъе. (*Чар къвечIиларна жибинда тваз*)
Хъел атана туькIуъзвач.
Ви буба са гъуърмет авай инсан я.
Къени ада ийизвач ваз такIанвал.
Килиг тIун вун ви дидедин вилериз –
Халкъдин вилик физвай чилъй-чилериз.

Куъребег. – Ваъ, фида зун са къил туькIвей патахъди.
ЭкечIа са хийир галай кIвалахдик.
Гъикъван хъурай заз кстахвал къехуъниз,
РикI вирида туьгъметралди эгъуъниз?

Беглер. – Вучиз, яда галтугзава хийиррихъ,
Яргъи пулар хчIал жадай жигъиррихъ?
Хуъре кIвалах жадачни, кIан хъайитIа?

Куъребег. – Ваз хътин са кIвалах зазни гайитIа.
(*Кабинетдин ракIарай Субаялидин къил аквада*)

Субаяли. – Вуч хъилер къвез рахазва куън, жегъилар?
Шадардани за куъ къведан гуьгъуълар?

Беглер. – Ша тIун къенез. Дугъриданни чак хъел квай.

Субаяли. – Вучиз, я хва?

Беглер. – Вун ша къениз эвелдай.

Куъребег. – Вучиз жада? Зун гафарив гатазвай.

Беглер. – Туш, я кас, чун меслятдалди рахазвай.
Де ша къениз.

Субаяли. – Атана зун, гадаяр.

Куъребег. – (*Стул виликна*) Ша, ацукъа.

Субаяли. – АцIанва хъи чкаяр.
Къагъриман куъ хъсан дуст тир – гъакI тушни?

Беглер. – Адан чар-цIар авачиз са вахт тушни?

Субаяли. – Ингъе за квез гъанва кагъаз дустунин.

Беглер. – Мумкин я вич и мукъвара хтунни.

Куъребег. – Отпускадиз?

Беглер. – (*Перт хъана*) Ваъ, ам михъиз хкведа.

Субаяли. – Куън, дустарни, вири санал хъжеда.

Куъребег. – Вучиз ам фад хквезва бес аскердай?

Субаяли. – Къилиз фикир атанва жед мехъердай.

Куъребег. – АкI хъайила, чунни гъазур жадачни!
Адаз къведай рушар чазни къведачни?

Беглер. – Пуд-къуд варз тир адан кагъаз авачиз.
Хзанарни авай къарай амачиз.
Заз ахварай аквазвай ам датIана...

Субаяли. – Ви гафарик вуч кватІа, за кьатІана.
 Амма затІни хьанвач, я сагъ-саламат.
 Чар тахьунал зунни жезвай аламат.
*(Беглера Субаялидин гъилий кагъаз къачуна ачухда,
 кІелиз эгдечІа)*

Беглер. – Ингъе, я ман, хкведа и мукъвара.
 Вил эцигмир лугъузва мад чарарал.

Къизилгуьл. – *(Теспача яз атана)* КІелзавайди Къагъриманан чар яни?
(Жаваб тагуз акуна) За лугъузва, Къагъриманан чар яни?

Беглер. – Эхъ! Вуч хьанва?

Къизилгуьл. – КІелнавани эхирдал?

Беглер. – Ина ахьтин затІни авач – хийир я.

Къизилгуьл. – Хийир жени? Госпиталда ава ам. (Къагъулар кьез)
 Бес и чарче?.. Зани кІелин кьала ман...

Беглер. – Госпиталда авайди заз чизвай тир.
 РикІяй агъзур хияларни физвай тир.
 Эхиримжи чар кхьенвай чарада.
 Талабнавай сир яз хуьн чи арада.

Субаяли. – *(Чин кІевирна шехъзавай Къизилгуьлав агатна)*
 Эхъ, Къизилгуьл, Афгъанистан яргъава.
 Ам хьтинбур чаз течиз мад парава.
 Зазни чизвай. Къагъриманан хзанри
 Талагъайди чпи маса инсанриз...

Беглер. – Талабнавай завайни кьез талагъун.

Куьребег. – Гъугъ, куьз адан кьайгъуда икІ ава чун?
 Сад садалай алатиз икІ атайла,
 Зазни хьанай, ана са кар авай гъа.
 Хьана са хер. Ама гъил-кІвач галачиз...

Субаяли. – Лал хьухъ, гурцІул! Ваз чна гаф ганачир!
 Вун хьтинбур кьудур хьана ламар хьиз,
 Гъилий ахьтин кьегъялбурун чанар физ!..
 Ваз чидани дяведа хьун вуч ятІа?
 Диде-буба патал вучтин гуж ятІа?
 Вуч паталди ятІа, течиз садазни,
 Телеф жезва... Гъина? Эгъ, сад кукваз ви
 Вегъедалди, экъечІна квахъ виликай.
 Вун луькІуьнмир ахьтин кьегъял хцикай!
(Куьребег кьулухъ вил ягъиз хъфида)

Къизилгуьл. – Агъ, инсанриз ганва гьикъван баятвал.
 КицІер хьиз я кутІуннавай гъаятрал.
 Гъарда вичин крар вири туькІуьриз,
 Гъазур хьанва дуьнья амай уьцІуьриз.
 Я гъайифдин, я айибдин чизвач дад.
 Мергъаматсуз, гъуьрметсуз я. Амач сад
 Маса касдин патахъай дерт чІугвадай,
 Бедбахтбуруз куьмек гудай, гъил кьадай.

Беглер. – (*Къизилгуьлаз ван тежедайвал*)

Низ чидай, нел эцигнавай ида вил.
И дуьньядай гьикI акъудда вуна къил?
Шумуд йис я чеб чпиз гьич такуна.
Белки ада анра мехъер авуна?
Ва-аъ, са гафнии лугъун тийиз дустариз,
Дурум гузва къвез катзавай вахтариз.
Идан вилер Къагъриманал ала къван!
Гьич чиринни!? Вахъни сабур ава къван!

Къизилгуьл. – Я буба, куь вахтарани тирни икI?

Гъарда вичиз кIани патахъ ягъиз къуьк,
Юг ийизва умудрикай инсанрин.

Субаяли. – Эгъ, хъайид я абур гъар са заманда:

Бахтлубурни, бахтсузарни – гъамиша...
Дявеярни – миллионар къирмишай.
Амма гъарда вичин тIалар эхзава,
Вич кармашай декъикъа, сят негъзава.

Къизилгуьл. – Анал гъахъ я, Субаяли буба, вун.

КIан я эхир гъардаз вичиз дава хъун.
Регъимлубур, къадирлубур эгечIай
Садани гьич лугъуч: яргъаз къекъечIа!
Амма чавай жезвач жуван гъилелай
Са хъсанвал. КичIе я жал чилелай
Михъиз терг жез писвал – яракъ алчахрин?!

Беглер. – (*Фена магнитофондал тIуб илисиз*)

За гъар юкъуз элкъуьрзавай мани я.
Яб акалин саналди къе вирида.

Афгъанистандикай мани ягъиз перде агал жеда.

(КъатIама)

Рухун Алидин 250 йил

* * *

Шаир ва алим Рухун Али Куьре магъалдин Рухунрин хуьруьн савадлу хзанда дидедиз хъана. Ада хайи хуьруьн, Ахцегъдин медресейра келна ва маса шегъерра чирвилер къачуна. Ада Шаркъ патан халкъарин чIалар ва гъа аямдин илимар чирна. Жегъил чIавалай ам шиирар туькIуьрунал машгъул тир. Ада хейлин вахтара хуьруьн медреседа муаллимвални авунай.

Рухун Алидин яратмишунрай аквазвайвал, ам Ярагъ Мегъамедахъ ва Ахцегъ Мирза Алидихъ галаз дуствилин алакъайра авай. Абуру сада-садаз кагъазар кхъидай, чIалар бахшидай, гагъ-гагъ шииралди гъуьжсетарни ийидай.

Рухун Алидиз, зурба шаирдиз ва чIехи алимдиз хъиз, Дагъустандин машгъур алимрин арада еке гъуьрмет авай. И кардикай Алкъвадар Гъасанани «Асари Дагъустан» ктабда кхъенва.

Шаирди вичин шииратда диндин, эхиратдин, муьгъуьббатдин, яшайишдин, насигъатдин, марифатдин ва сиясатдин месэлайриз фикир ганай. Ада я фольклордин, я виликан шаиррин, я Шаркъ патан халкъарин шииратдин тежриба тикрарзавач. Адахъ вичин къетIен, анжах вичиз хас хатI, шикиллу чIал ава.

Рухун Алиди девирдин важиблу ва хци месэлаяр хкажуналди ва инсанперес фикирар тестикъаруналди, хайи халкъдин руьгъдин хазинадик вичин пайни кутуна.

Гъажиги ГАШАРОВ

**РУХУН Али
(1771-1851)**

Алдатмишиз кесиб яркIар,
Амалар ква вак, регъуьхбан,
Аквазва заз, бед я ви кар,
Квач ви сивик рак, регъуьхбан.

Шагъаддикай¹ хъурна зирба,
Секлемдилай хейлин зурба,
Раж регъвез, гъайла араба,
Вахкуз са тапрак, регъуьхбан.

¹ Шагъад – регъуьн иесидиз гузвай гъакъи.

Цава туна са регъуьн къван,
Гъар къуз хъуьчен² ийиз къакъан,

Гуьтгуь хъуй ваз сурун лакъан,
Вакай хъуй са вак, регъуьхбан.

Алид гафар къамир ужуж,
Вири хъиз ам хъурна ажуж,
Къейла къисмет тахъуй ваз жуз,
Дуьа, игъсан, як, регъуьхбан.

ГУРГЪАГУР

Вуч хабар я, къуншид кIвале кIватI хъана?
Чарахъ-парахъ, гъарай-эвер, гургъагур!
Экуьнахъди яцран гардан къатI хъана,
Гила физва са-сад гьерер, гургъагур.

Муьруьд лугъуз вичин къилел жед сирих,
Гъар хуьре са яц, гьер тIуьнихъ яз къаних,
Акун хъайтIа хендеда паб – хуш къилих,
Гьерекатда гъатда кIвачер, гургъагур.

Яргъа хуьре кIантIа сад къий – ийид юрт,
Тух жеч тIуьнкай, на лугъуд я руфун хъурт,
ТIвар ясин яз кIелда гъакIан гъурта-гъурт,
Телкъиндикай³ хъуриз цIилер гургъагур.

Хийир-хейрат хъунал сана вил жада,
Аш тунавай ленгерида вил жада,
Рахадайла гъадисрикай цIил жада,
Суьгъбетдани мичIиз вилер гургъагур.

Рухун Али, туш муьридрив мирес вун,
Къей хва, квахъ гъа, гатад абру серес вун,
Дин ислам ваз чидатIа, хъухъ нес вун,
Це вуна ви халкъдиз бегьер, гургъагур.

ФЕНА

Зун айвандал ацукънавай,
Зи виликай суна фена,
Дурнади хъиз къуна тик къил,
Са назлу яр, бала фена.

² Хъуьчен – регъуьн къванци къерехдиз ядай куьлуь гъуьр.

³ Телкъин – инсан сура турдалай гуьгъуьниз кIелдай сура.

Акур чІавуз чІулав вилер,
Гьарнихъ катна рикІин дердер.
Дамахдивди камар къачуз,
Таза къветрен пІарла фена.

Малайикар жеди гьейран,
АкунайтІа а гуьзел чан,
Дагьда битмиш хьайи емиш
Тагана, пер хана, фена.

Али, тербет це вилериз,
Текъведайла затІ гьилериз,
Рех янвай ви чуру акваз,
Суна, ви чан хана, фена.

КВАХЪАЙ

Межлисдавай ярар-дустар,
Зун заргар я, гевгьер квахъай,
Яр паталди авур къастар,
Эвез яз къил, жигер квахъай.

ТупІар шуькІуь, беден шумал,
Хьуькъвен къилер зулун чумал,
Чинлай нур гуз алмасдин хал,
Тамашдай къван вилер квахъай.

Гьикъван вахт я хьана яргъаз,
Зи яр фена масдав рахаз,
Заз лугьун: вун яргъаз акъваз,
РикІин мурад бегьер квахъай.

Ваз хабар я, къадир Аллагь,
Зи ашкъидиз яр хьуй панагь,
Зи гьам-хифет ая куьтягь,
Зун Али я дидер квахъай.

КЪИРСАКЪИРС

Кагърабаяр хьтин вилер атІумда,
Беден юзас гьар са тегьер къирсакъирс,
Адан назвал ви акьулди къатІунда,
Виликай физ ийида хьвер къирсакъирс.

Дагьдин цІегь хьиз, гуьнед патай аквади,
Са легьзеда гьар мягьледик хкІади,

Гуълабдин ни гуди кІвачин руквади,
КІвачик ийиз Ахцегъ шегъер кърсакъирс.

КІантІа Лукъман вич хъуй, кутаз жеч айиб,
АлахъайтІан Рагъманкъули – чи тІебиб,
Буба Агъмед кІантІа хъурай лап кесиб,
Къекъведа ам бикед тегъер кърсакъирс.

Рухун Али, гъикъван хъурай лагълагъ ви?
Гафар гзаф, гъинава бес яракъ ви?
Хкахъди гъа гар атана чирагъ ви,
Къайгъу чІугу, тефий бегъер, кърсакъирс.

МАРАЛ

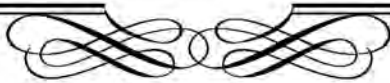
Экуън къиляй сегъер-сегъер къарагъна,
Къекъведа вун къачуз зирек кам, Марал,
Тик къилелай келегъа ви элягъна,
Зун куз тада къачуз залай кам, Марал.

Бахтавар я Аллагъди вун гайиди,
Ви хуш рахун, къилих иес хъайиди,
Дуъньяд девлет санал кІвализ гъайиди,
Я бахтарив ацІанавай кІам, Марал.

Пехил жеда къвед на къачур камарал,
Лув гуз кІан я заз вун къекъвей кІамарал,
На гъил алтад Рухун Алид гъамарал,
Гъар майвадин къелемарин там, Марал.

Илим ва култура

Гъулангерек
ИБРАГЪИМОВА

КЪИЛ ХКАЖ, АРБЕН!

Гъар са уълкведихъ вичин гуъзелвал, гъар са океандихъ вичин деринвал, гъар са дагъдихъ вичин къакъанвал жадайди хъиз, гъар са инсандихъни вичин къетIен устадвални бажарагъ жада.

Къе заз жуван суъгъбетни ихътин са бажарагълу устаддикай, адан эсерар ялриз хайи чIал, диде, кIвал, Ватан кIанарун патал тарсара жува ишлемиш-завай тегъердикай, абурун метлеблубликай ийиз кIанзава.

Арбен Къардаш. Сифте и тIвар заз 1984-йисуз ван атанай. Зун шегъердиз тарсариз хъфизвай вахтунда заз са студент-рушан гъиле «Жегъилрин сесер» тIвар алай ктаб акунай. ГъвечIи чIавалай дидедин чIалални литературадал рикI алай за а ктаб адавай къачуна, ам вуч ктаб ятIа, са вил яна. КIелиз зун агакънач, амма а ктабда авай авторрин са бязи тIварар зи рикIел аламукъна: Арбен Къардашев, Абдул Фетягъ, Бикеханум Алибекова...Заз икъван чIавалди ван татай, чин тийизвай, ажайиб тIвар: Арбен Къардашев. Яраб ам гъинай, вуж ятIа? – и фикиррик квай зун малуматрихъ къекъевез хъана. Лугъун лазим я хъи, заз жуван хайи халкъдин векилрин эсерар кIелиз гзаф кIандай, зи рикI алай шаиррин арада миграгъви-шаир Шихнесир Къафланов авай. Садра гъикI ятIани, зи гъиле Арбен Къардашевакай кхъенвай са макъала гъатна. Анай заз чир хъайивал, Арбенни Миграгърагърин хуърий я, адаз лезги чIалан тарсар гайи муаллимни Шихнесир Къафланов я.

Лекъ къарагъай мука лекърен цIакул амукъда лагъайвал, за фикирна: «Икъван бажарагълу шаирди тарс гайи кас мадни бажарагълу хъун герек я». Эхъ, зун ягъалмиш хъанач.

1985-йисуз заз зи юлдашди зун къекъевезвай авторрин ктабар багъишна. Абурук Шихнесир Къафланован, Алирза Саидован, Шагъ-Эмир Мурадован ва Арбен Къардашеванди ктабар квай. Зи шадвилиз мад къадар амачир... Ингъе «Жегъилрин сесер», «Ичерин багъ». Зун хайи чIалан муаллим хъуниз килигна, ктабар заз жуван тарсарани герек къевезвай. Юлдашдиз лагъайтIа, манийрин чIалар паталди. Вич лугъумир къван, Арбенанни композитор, РД-дин искусствойрин лайихлу деятель Къагъриман Ибрагъимован арада чIехи дуствал ава, Арбенан «Сулейман», «Айна», «Зи аялвал», «Зунни баде гамунихъ», «Афгъанистан», «Дуъа» ва маса чIалариз авазарни кхъенва. Гъа икI жуван пешедини, жувни шаир ва юлдаш композитор хъуни чун мадни

мукъва авуна. Арбен Къардашеван яратмишунриз талукъарна чна Белиж поселокда мили шииратдал рикI алай аялрихъ галаз, шаирдиз эверна, гурлу мярекатни тухванай.

Халкъ хвейиди халкъдини хуьда, – лагъайвал, Арбен Къардаш къе, дугъриданни, халкъдин рикI алай гыкаятчи, драматург, таржумачи ва Дагъустандин халкъдин шаир лагъай зурба тIварцIин иеси я.

1983-йисуз акъатнавай «Жегъилрин сесер» тIвар алай уртах кIватIалдин сифте чина Арбена 1977-йисуз кхъенвай «Хайи кIвал» шиир ава:

**Ингъе зи кIвал, зи багъа кIвал, хайи кIвал,
Акъвазнава чешме яз зи уьмуьрдин.
Зи хиялриз шегъре рекъер гайи кIвал,
Гъамишалугъ мягъкем даях хъайи кIвал
Зи умудрин, зи мурадрин, фикиррин.**

**И кIвале заз чирна уькIуь-цуруди,
Дустни душман чара ийир жуьрени.
ГъакI дурум гуз селдин хура гурлу тир,
Зи уьмуьрдин гъед хъун патал нурлуди,
Экуь ийиз дагълар, хайи дерени.**

**И кIваляй зун рекъе тунай дидеди,
Яна хъиз зи далудиз гъил къабарлу.
Гел тунва зи рикIе гъа и легъзеди –
Зи ачух рикI къуна гъуьл хъиз лепеди,
Заз уьмуьрдин женгиникай хабар гуз.**

**Йисар хъфиз, цIийи йисар хтана,
Хайи кIвале авачиз зун яргъаваз,
Яшайишдин гъутари зун гатана,
Зун ярх хъанач, мадни рекъер атIана,
Хайи кIвалин несигъатар япаваз.**

**Ингъе кIвализ зун алим яз хтанва,
Чилин, цавун сирерни чир авуна.
КIвалин вилик, рикI хиялрив ацIанваз,
Къвазнава зун, уьмуьрдин бахт жагъанвай,
Яшайишдин ярни чIулав акуна...**

Гыкъван дерин мана ава и шиирдихъ! И шиирдин цIарара шаирдин саки вири уьмуьр ава. Сифте цIарарилай хайи кIвал – вич дуьньядиз атай, уьмуьрдин чешме хъана, хиялриз шегъре рекъер гайи чка.

2-бендина вичиз гайи тербия: уькIуь-цуру, дустни душман чара авунин жуьреяр, гурлу селдин хура акъваздай тегъер, хайи дагъларни дере экуь авун патал уьмуьрдин гъед нурлу ийиз чирайди-вири багъа кIвал я, хайи кIвал я.

3-бендина лагъайтIа, шаирди халкъдин хъсан адетни рикIел хканва. Гъакъикъатдани, велед яргъал рекъиз экъечIдайла, дидеди адан далудиз чанг-гъилин капаш яна, дуьа ийидай.

4-бендина шаирди вичел гьалтай четинвилериз, хайи кІвалин насигъатар япа аваз, дурум гайиди, ярх тахъана кьил вине кьурди лугъуза.

5-бенд-им гьалтай четинвилер, шаирди лагъайвал яшайишдин гьутарин гатунар алудунин нетижа я: вири сирерни чирна, уькІуь-цуруни дадмишна, алим яз хайи кІвализ хтанва.

Арбен кьардашан гьар са шиир гьа икІ манадиз дерин я, шииррин гафарни мад санихъни юзуриз техъжедай, жуфтдиз кІашуналди яна акІурнавай кьадакьар хьиз я.

Къачун чна шаирдин 1-кѳаб «Сифте цуьквер». И кѳабда жуьреба-жуьре тематикадин: муьгъуьббатдин, дидедин, тІебиатдин ва гьакІни шаирди вичиз таъсир авур вакъиайрикай кхъенвай эсерар гьатнава. И кѳаб «Шехь, цІвелин тар» шиирдилай башламишна, «Билбил» шиирдалди акъалтІна гьа са нефесдалди кІелиз кІан я. И кѳабда гьатнавай дидедиз талукъ эсерри гьар са касдин рикІ кьарсурда, гьар садав вич дидедив гьикІ эгечІзаватІа, фикир ийиз тада:

**...Хкверла зун хайи муказ,
Лувар фена кьуватдай.
Ахквадач вун, ахквадач ваз,
ЭкьечІдач вун гьаятдал.**

**Мад шехьдач вун, хьуьредач вун,
Зи шадвал-гьам пай жедач.
Чир жедач: зун-хъана юргъун-
Буш хиялрин тай жеда...**

**За гьарайда. Ванн жедач ваз.
Цав падда мад гьарайди...
...Бес вуч ван я кьъезвайди заз
Рехи...жегьил...сурай ви?...
(«Дидедин сурал»-шиирдай.)**

И цІарара дидедиз шаирдихъ авай кьван михи гьиссер, кІанивал ава. Гьа ихътин, диде кІанивилин, багъавилин пак гьиссер «Ичерин багъ» кѳабдани, гьа и кѳабдин тІвар алай шиирдани давам жезва:

**(Миграгъа сурар ичерин багъда ава)
Чиргъ квай рехи накъвада, басмиш хъанвай живедик,
Зи рикІ диде, чан диде архайиндиз ксанва.
Зун кье йифен хиялра, кваз теквилин куьлгедик,
Хайи кІвалин варцел хьиз, адан сурал атанва**

Вад бендиникай ибарат тир и шиирда, ичерин багъда авай тарар живедикай чпин диде-бубадин сурар жагъуриз алахънавай, амма абур жагъур тежез гижги хъанвай кьилер юзуриз акъвазнавай рухвайрив гекъигзава. Эхирни, шаирди ихътин гафаралди акъалтІарзава:

**Ичин тарар-етимар, куь рикІелай алатда
ХьуьтІуьн мекьер, кье-пака есир хъана гатфарин.
Багъа сурал кьведа зун. Зи хурай сес акъатда:
«Эй дуьнья, вун ухшар я багъдиз ичин тарарин...»**

Эхъ, гъахъ я шаир. Вири дуьнья ухшар я багъдиз ичин тарарин-дидеяр садахъни амукъзавач, амма ам гъич садрани рикIай акъатдач.

Шииррай чаз чир жезвайвал, шаир вичин дидедал, халкъдал, хайи кIвалел, халкъдин яратмишунрал ашукъ, хайи дидедин чIал вине къуна, адаз вичин вири къуватдалди къуллугъзавай инсан я. И кар чаз ада халкъдин адетдин пайни кутуна арадал гъанвай «Пешепай» поэмадини субутзава:

**...Дегъ заманда
Лезгистанда
Хайиди я пешепай.
Мублагъвили
Хъсан лишан
Хъайиди я пешепай.**

Им инсанвал, халкъдин хъсан адетар хуьниз эвер гузвай поэма я.

Шаир вичин девирдин гуьзгуь я,-лугъузва бубайрин мисалда.

Шаирдивай уьмуьрда кьиле физвай гьерекатриз талукъ яз вичин фикир лугъун тавуна акъвазиз жедач. 1994-йисуз шаирдин «Йифен суфатар» ктаб акъатнай. И йисара девир дегиш хъана, чIехи чи гьукумат СССР чкIана, гьинихъ фидатIа, гьикI жедатIа лугъуз ийир-тийир квахънавай девирдиз бахшнавай шиир ава и ктабда: «Кьил хкаж, Арбен». Шаир кьиле физвай крарикай, дегишвилерикай рахазва ва эхирдай вичи-вичиз теселли гузва. И шиир кIелайла, зи рикIел шаирдиз жавабдин чIал кхьин атана. За рикIин сидкъидай чи хзандин патай Арбен стхадиз 60 йисан юбилей мубаракзава ва жува кьенвай шиирдалди суьгъбет акъалтIарзава.

**Кьил хкаж, Арбен!
Куьз вун икъван жезва пашман,
хва текъейдан кас?
Куьз элкъевезва куьгъне ракъаз
янавай лап пас!
Гадра вуна вири дердер,
яхъ гьиле кьелем,
Уях жервал вири алем
чIал кхьихъ, Арбен!**

**Гьикъван вуна къада рикIив
уькIуьни-цуру,
Куьз вуна ваз эцигзава
гъамарин пару?
Гъич садрани агудмир на
хажалатдин хъен,
Шадвал патал чIугу на женг,
кьил хкаж, Арбен!**

**И дуньядин са куьнални
жемир вун серсер,**

Гъар са касдин мецел ала
шекерни зегъер.
Садан гаф-чІал ширин ятІа,
садакай я денг,
Себеб авач фикирналди,
къил хкаж, Арбен!

ГузватІани пулунихъ ягъ,
намусни абур,
Дертлу жемир, жуван рикІиз
це вуна сабур.
Дуънья фана багъ я, авай
къалгъан,гуълчимен,
На инсанвал къунва багъа,
къил хкаж, Арбен!

На хзандив агудзавач
я таб, я гъилле,
Насигъатрив ацІурзава
рухвайрин келле.
Вун бахтлу хъуй, чанни яз сагъ,
бажарагъ хъуй генг.
Гъар са хва яз виждандин дагъ,
къил хкаж, Арбен!

Хайи чилин къисметдикай
ийизва фикир,
Акъуддай чи халкъ тІурфанрай
жагъуриз жигъир:
Хкажзава на –
Инсанвал –
тІвар алай елкен,
Баркалладин таж ала вал,
къил хкаж, Арбен!

Самур

Индекс годовой 63336

Индекс полугодовой ПМ971

